

Из рецензија:

Реч је о сложеној, целовитој, заокруженој и научно добро фундираној студији о Ромима у Србији која, поред сагледавања демографских процеса базираних на подацима пописа становништва, обухвата и историјско-демографске и етнодемографске аспекте развита ове популације без којих није могуће на правилан начин разумети актуелан тренутак, како демографских карактеристика, тако и општег друштвеног положаја Рома у Републици Србији.

Проф. др Мирјана Бобић

Студија Роми у Србији представља стручно и научно утемељено дело базирано на резултатима пописа становништва и других релевантних научних сазнања о Ромима. Као таква, ова студија има могућност вишеструке примене у сагледавању и решавању конкретних проблема демографског развита, образовања, услова становања, запослености и уопште у смањењу разлика које постоје између друштвеног положаја ромске популације и осталог становништва Републике Србије.

Проф. др Гордана Војковић

С обзиром на сложеност предмета истраживања која произилази из аутентичног ромског културног наслеђа, флотантности при националном изјашњавању у пописима становништва, као и посебностима актуелног друштвеног положаја Рома у Србији, аутори су структуру студије поставили тако да покрива широк временски распон и обухвата релевантне резултате свих пописа становништва реализованих у Србији од прве трећине XIX до првих деценија XXI века.

Проф. др Драган Вукмировић

www.stat.gov.rs
www.popis2011.stat.rs

ОРЗС
Република Србија
Републички завод за статистику

Подржано од стране ЕУ

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији

РОМИ У СРБИЈИ

Проф. др Светлана Радовановић
Доц. др Александар Кнежевић

РОМИ У СРБИЈИ

СРБИЈА 2011
ПОПИС

Београд, 2014.

Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији

РОМИ У СРБИЈИ

Проф. др Светлана Радовановић
Доц. др Александар Кнежевић

Издавач: Републички завод за статистику
За издавача: проф. др Драган Вукмировић, директор

Приликом коришћења података објављених у овој публикацији обавезно је навођење извора.

Ова публикација је направљена уз финансијску помоћ Европске уније. За њен садржај искључиво је одговоран Републички завод за статистику и не представља званичан став Европске уније.

www.stat.gov.rs
www.popis2011.stat.rs

ПРЕДГОВОР

Републички завод за статистику објављује специјалну студију под називом „Роми у Србији“ аутора проф. др Светлане Радовановић и доц. др Александра Кнежевића.

Сврха ове студије јесте да се анализом демографских, економских, социјалних и других карактеристика ромске популације допринесе бољем сагледавању и разумевању друштвеног положаја ове и даље маргинализоване етничке заједнице.

С обзиром на то да је ова студија намењена широкој друштвеној јавности као целовита, стручна и научна информација, аутори су у приступу, анализи и закључивању настојали да прикажу стање, промене и тенденције у оквиру ромске популације од XIX до првих деценија XXI века, те су у те сврхе размотрени резултати свих релевантних пописа становништва, с посебним освртом на резултате Пописа становништва, домаћинства и станова 2011. године.

Резултати Пописа 2011. године доступни су како у књигама коначних резултата пописа и другим пописним публикацијама, тако и у електронској форми на интернет страницама: www.stat.gov.rs и www.popis2011.stat.rs.

У Београду, 2014.

Директор
Проф. др Драган Вукмировић

Садржај

Предговор	3
1.0. Уводне и методолошке напомене	6
2.0. Порекло и насељавање Рома у Србију	18
3.0. Роми према резултатима пописа становништва Кнежевине и Краљевине Србије и статистичке могућности истраживања Рома између два светска рата	27
4.0. Роми према резултатима пописа становништва у периоду после Другог светског рата са детаљном анализом резултата Пописа 2011.	31
4.1. О питањима етнокултурне мимикрије и ромског етничког идентитета 1948–2011.	31
4.2. Просторни распоред Рома	35
5.0. Фертилитет ромског становништва	41
5.1. Фертилитет према школској спреми и активности	47
6.0. Миграције ромског становништва	50
6.1. Укупна просторна покретљивост	50
6.2. Досељени Роми из иностранства	55
6.3. Роми на раду и боравку у иностранству	57
7.0. Структуре ромског становништва	62
7.1. Старосно-полна структура	62
7.2. Брачна структура ромског становништва	65
7.3. Образовне карактеристике Рома	69
7.4. Промене у традиционалном начину живота и економске структуре Рома	76
8.0. Стамбени услови Рома и карактеристике ромских домаћинстава	83
8.1. Локације и услови становања Рома	83
8.2. Основне карактеристике ромских домаћинстава и породица	93
9.0. Друштвени положај Рома у светлу резултата пописа становништва	99
Литература и извори	105
Статистички извори	107

Проф. др Светлана Радовановић¹
Доц. др Александар Кнежевић²

1.0. Уводне и методолошке напомене

Статистичко истраживање Рома³ у тесној је вези са пописима становништва извршеним у Србији од прве трећине XIX века па закључно с првим деценијама XXI века, од када је у неједнаким временским интервалима и под различитим историјским околностима, са мањим или већим успехом, реализовано 26 генералних пописа становништва које је непосредно организовала и извршила српска државна администрација и њене стручне службе. Ови пописи се могу временски и просторно класификовати на следећи начин:

а) Пописни резултати Кнежевине, односно Краљевине Србије у којима је од 1834. до 1910. године извршено 16 генералних пописа становништва⁴. У Кнежевини је од 1834. године, закључно са 1874. годином, извршено десет пописа становништва. Једна од карактеристика ових пописа је штурост обавештења која су прикупљана о становништву (нарочито до 1866), ограничена упоредивост и поузданост добијених резултата, настала као последица повремених подбачаја у обухвату, разлика у броју обележја између пописа и необрађеност свих прикупљених обавештења. У Краљевини Србији

¹ Ванредни професор Географског факултета Универзитета у Београду.

² Доцент Географског факултета Универзитета у Београду.

³ На светском Конгресу Рома, одржаном од 8. до 11. априла 1971. године у Лондону, донета је одлука којом се озваничава назив Ром, а који је у нашој земљи постао званичан 1972. године. У свим пописима становништва реализованим у Србији пре 1971. године, као и сва научна и стручна литература до тог времена, користи назив Циганин, који ћемо наводити у случајевима када је реч о цитатима релевантним за период пре 1972. године.

⁴ Односе се на Србију без њених јужних крајева и Војводине. Под јужним крајевима подразумевају се територије које су до балканских ратова биле под турском влашћу (Рашка област, тј. шест срезова бившег новопазарског и пљеваљског санџака, Косово и Метохија, Бујановачко-прешевски крај). За ове крајеве карактеристично је одсуство поузданих нумеричких података о становништву, све до Пописа становништва 1921. године. Пописни резултати за области Војводине које су до 1918. године биле у саставу Аустријске царевине, односно Аустроугарске двојне монархије не обезбеђују податке о Ромима иако су постављана питања о народности и матерњем језику. Тако је, на пример, у Попису становништва 1880. постављено питање о матерњем језику, које је пештански статистички уред формулисао као „Матерњи језик – другим речима, језик који признајете као такав и којим говорите најбоље и најрадије“. Хрватски статистички уред је изменио ово питање и формулисао га као „Који Вам је матерњи језик ако није хрватски или српски“, а у класификацију народности и језика унели су и буњевачки, далматински, илирски, босански, и то под збирном групом „остали и непознати језици“ (Становништво НР Србије 1834–1953, 1953).

спроведено је у периоду од 1884. године до 1910. године шест генералних пописа становништва, а током 80-их година XIX века завршава се и штампање едиције „Државопис Србије“ од двадесетак књига. Треба напоменути да је Попис 1884. године извршен на основу Закона о попису становништва, домаћинства и станова, а већ од наредног пописа (1890) Законом се установљава критични моменат пописа (31. децембар), периодика (сваких пет година) и принцип пописивања (стално становништво). Чињеница да је овај закон поштован све до постојања Краљевине Србије, односно Првог светског рата, сведочи о модерном понашању ондашње Србије у прилагођавању њених статистичких акција пописивања становништва савременим захтевима и препорукама међународних статистичких конгреса. Сви пописи становништва Краљевине Србије спроведени су саобразно савременим захтевима статистике, поштујући исте принципе и методе пописивања. Коначни резултати пописа из 1905. и 1910. године нису објављени. У првом случају управа државне статистике је сматрала да Попис 1905. није био добро припремљен, због чега би било неопходно извршити опсежну ревизију пописаних резултата, те се од ове акције одустало. У другом случају обрада коначних резултата била је прекинута балканским ратовима и Првим светским ратом. Пописни материјал је 1915. године пребачен из Београда у Ниш, где је после повлачења српске војске уништен од стране бугарских окупационих власти.

Бројно стање Рома регистровано је у девет пописа⁵, истичући проблем обухвата и квалитета добијених резултата. Тако су неки пописи обухватили све „стално насељене и ненасељене“ Роме, а неки „само оне стално живуће а не и оне скитачки живот водећи“. Није познато на основу којих питања и одговора се одређивала етничка припадност, али треба нагласити да је 1864. године у оквиру Министарства финансија Србије основано статистичко одељење под чијим руководством је спроведен Попис становништва 1866. године, који се сматра првим српским пописом у модерном смислу (први пут је уведено и питање о народности), а „попис је обухватио целокупно становништво, подразумевајући ту и Цигане, насељене, као и ненасељене“ (Становништво Србије 1834–1853, 1953).

б) Пописни резултати за Србију добијени у оквиру пописа становништва Краљевине Југославије (до 1929. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца) из 1921. и 1931. године, који омогућавају само посредан увид у етничку структуру преко питања о матерњем језику и вероисповести, при чему је немогуће извести податке за Роме, јер ромски језик није уврштен у статистичку номенклатуру језика, тако да су се они „утапали у безимену скупину *остали*, раскидајући, на тај начин, споне са традицијом српске пописне статистике. Истина, у Попису 1931. године било је постављено питање о народности, али је изостало објављивање ових података. Осим тога, очито у намери да се створи представа о етничкој монолитности народа југословенског порекла, методолошким упутствима било је предвиђено да се све ове народности искажу као једна – југословенска, док је за народности нејужнословенског порекла било прописано уписивање њихове конкретне етничке припадности, на пример немачка, мађарска, турска итд.“ (Станковић, В. 1989). Због тога комбинација вероисповести и матерњег језика намеће сва она ограничења која су важила и за Попис из 1921. године.

⁵ 1846, 1854, 1859, 1863, 1874, 1884, 1890, 1895, 1910.

в) Пописни резултати за Србију реализовани у оквирима југословенске статистике у периоду од 1948. до 1991. године и државне статистике Републике Србије⁶ 2002. и 2011. године. Сви ови пописи обезбеђују податке о Ромима, али се њихов квалитет најчешће оспорава, нарочито када се имају у виду процене ромских лидера, представника ромских организација и невладиних организација⁷. Ова оспоравања утемељена су искључиво на незадовољству бројчаним стањем Рома регистрованих у пописима становништва, при чему се занемарују два кључна питања која би се условно могла категорисати као:

- питање специфичности ромске популације, која показује типичну слику ниских аспирација и изузетно брзих адаптационих способности, односно питање успореног процеса националног освешћавања и еманципације Рома, о чему сведочи и њихова склоност да се у пописима становништва декларишу као припадници етничких заједница са којима живе на истом подручју, уз често мењање става о етничкој припадности од пописа до пописа. Постоје мишљења да је еманципацију Рома прекинуо погром и њихово страдање широм Европе током Другог светског рата, тако да се многи деценијама после рата нису изјашњавали о свом етничком пореклу. Такође су затрти и зачеци ромске интелигенције, а то стање превазићи ће тек крајем шездесетих година прошлог века (Башић, Г., 2005);
- методолошко питање, односно питање **неразумевања методологије прикупљања етностатистичких података** у пописима становништва од 1948. до 2011. године. Наиме, статистика посматра етничку припадност као личну опредељеност, а размимоилажење објективног приступа и изјаве лица намеће потребу за јасним раздвајањем појмова етничке опредељености и етничког порекла у смислу културно-цивилизацијских корена. Српска статистика оперише само првим појмом, а корисничка јавност најчешће изједначава опредељење и порекло, што изазива бројне недоумице и сумње у квалитет доступних етностатистичких података. Због тога, када износимо статистичке податке о Ромима, морамо имати на уму да је реч о информацијама о становништву које **себе сматра Ромима** и тако се изјашњава у датом моменту пописа становништва. Значи, реч је о национално, језички и верски **декларисаним лицима**, без упуштања у истраживање њиховог стварног етничког порекла. У свим пописима становништва од 1948. године подаци о етничкој припадности прикупљани су под условима субјективног осећаја националног, језичког и верског опредељења, загарантованих уставним начелима која јамче потпуну слободу националног изјашњавања свим грађанима Србије. Доминација „субјективног критеријума“ сигурно има значајног утицаја на изјашњавање Рома, о чему сведоче изразите неправилности у кретању њиховог броја током пописних периода. Тако је, на пример, Пописом становништва из 1953. године у Србији регистровано 58800 лица изјашњених као Роми, 1961. године свега 9826, 1981. године 110959, а 2011. 147604 (без Косова и Метохије). Овакво кретање броја Рома далеко је од било каквог демографског објашњења и не може се упоредити ни са једним пројектованим

⁶ У свим пописима становништва (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011) постављена су питања о националној припадности и матерњем језику, док је питање о вероисповести постављено у пописима 1953, 1991, 2002. и 2011. године.

⁷ На пример, у Попису 2011. године регистровано је 147604 лица која су се национално декларисала као Роми, док се процене ромских лидера и различитих ромских и невладиних организација крећу између 450 хиљада и 900 хиљада.

трендом кретања становништва. Званична статистика, иако свесна проблема, не може да утиче на чињеницу да нека лица имају право да мењају став о етничкој припадности од пописа до пописа. Осим тога, сви пописни резултати показују значајне осцилације и дебаланс између броја декларисаних Рома и броја лица која су изјавила да им је матерњи језик ромски, што указује на још увек недовољно развијену ромску свест о очувању сопственог идентитета. С једне стране, феномен етничке мимикрије и декларативно напуштање матичне етничке заједнице се „може протумачити жељом Рома да се отисну каналима друштвене мобилности социјално фаворизованих народа неголи стварном жељом за порицањем своје етничке самобитности“ (Станковић, В., 1992), док с друге стране постоје претпоставке да се осећај етничке самобитности најдоследније задржао међу Ромима који живе у издвојеним и изолованим заједницама (деловима насеља), а да најчешће прикривају своје етничко порекло они Роми који су успели да се отргну из типичних просторних и животних оквира ромске заједнице и који су се образовно, професионално и статусно уклопили у оквире шире заједнице (Кнежевић, А., 2010). Према томе, пописи становништва, који су дужни да уважавају дата методолошка решења и успостављене критеријуме за прикупљање етностатистичких података, могу да допру само до оних Рома који се тако етнички декларишу, а не могу да допру до оних „прикривених и отргнутих“ Рома код којих су се можда догодиле најкрупније социоекономске промене и који би могли да сведоче о интензитету и темпу мењања демографских, образовних, професионалних, културних и других животних особености ромске популације. Треба нагласити и да не постоји научно установљен одговор на појаву етничке мимикрије код Рома, већ се она најчешће тумачи претпоставкама да су Роми једна од ретких етничких заједница о којима постоје бројни стереотипи и предрасуде, те они настоје да прикривањем свог етничког порекла заузму повољнији положај у друштву.

Ограничења методолошке природе прикупљања етностатистичких података у пописима становништва само су део сложеног проблема утврђивања стварног демографског потенцијала Рома, јер је реч о комплексном и сложеном етнодемографском систему и његовој дубокој повезаности са свим природним и друштвеноисторијским појавама и процесима за чије је проучавање неопходан мултидисциплинарни приступ. Тако се питање узрока варијација у етничком декларисању Рома може доводити и у везу са различитим политичко-историјским околностима, непријатним искуствима и претпоставком да су Роми подложнији процесу асимилације, и да ту треба тражити решење за појашњавање и оцену обухвата Рома у пописима становништва. „У историји постоје примери када су Роми показивали своју етничку виталност, а један од познатијих је пружање отпора настојањима Аустријског царства да им репресивним законским мерама уништи национално биће и тако му затре сваки траг. Одредбе царице Марије Терезије из 1767. године о Циганима у Аустријском царству биле су од огромног значаја за асимилацију и етничко претакање Цигана у разноврсне етносе пространог Аустријског царства из XVIII века, те да би сачували своју етничку припадност, емигрирају у суседне земље ове империје. Ту је очигледно реч о насилном претакању Цигана у друге етносе. Циганима се одузимају деца, забрањује им се склапање међусобних бракова, употреба циганског језика. Значи, Цигани су се имали претакати у Аустријанце, Мађаре, Хрвате, Словенце, Србе, Румуне, а делом и Немце“ (Вукановић, Т., 1983). С друге стране, „Први трагови симбиозе, а потом и асимилације (нарочито са Хрватима и Словенцима), одиграли су се још крајем средњег века, када је асимилационо претакање циганске популације довело до социјалне равноправности, па чак и до свештеничких католичких

звања и позива. Такође је познат пример Цигана чергара, који су се током времена живљења у балканским земљама асимиловали са Власима или другим етносима, стварајући етничке групе као што су: Каравласи (порумењени Цигани), Мађупи (поарбанашени Цигани), Ђорговци-Ардановци (посрбљени Цигани), Еђупци (бугаризовани, македонизирани и турцизирани Цигани). Сви они су задржали извесне особине менталитета и патријархалну циганску културу (надограђену културом савремених балканских народа), али су углавном изгубили матерњи језик као објективно етничко обележје“ (Вукановић, Т., 1983). Новија истраживања показују да је у многим европским земљама изражено „административно етничко чишћење“ Рома и примењује се „статистички геноцид“ над припадницима ове етничке заједнице. Методи такве латентно рестриктивне демографске политике према Ромима свакако произилазе из традиционалних предрасуда према Ромима и стереотипа, али и из настојања држава да прикрију реално стање у вези са социјално-економским проблемима Рома чије решавање изискује знатна средства“ (Башић, Г., 2005).

Наведени примери упозоравају да се не сме потцењивати значај процеса асимилације Рома, али је логично да се асимилација, као присутан и дуготрајан процес, не може сматрати реалним узроком изразите варијације броја Рома регистрованих у различитим пописима становништва Србије у периоду од 1948. до 2011. године. Сигурно да је буђење ромске националне свести, нарочито после 60-их година прошлог века, допринело и њиховом масовнијем враћању свом етничком корпусу, мада је још увек присутна изражена амбиваленција између опција стварног декларисања и прикривања ромског етничког идентитета.

Узимајући у обзир напред речено, може се закључити следеће: обиље података о Ромима добијених из пописа становништва Србије, и поред тога што се одликују различитим степеном поузданости, неуједначености обележја, међусобне упоредивости и обухвата, представља драгоцен извор информација из кога ћемо приказати неке демографске карактеристике ромске популације користећи резултате свих релевантних пописа становништва, са посебним нагласком на Попис становништва из 2011. године. Неоспорно је да је статистичко пребројавање Рома током времена претрпело значајан утицај друштвено-историјских услова и методолошких приступа обележју етничке припадности, а доминација субјективног критеријума карактеристична за пописе становништва спроведеним од 1948. године утицала је на добијање статистичке представе о броју **декларисаних** Рома. Оваква представа мора се прихватити као историјска, политичка и етнодемографска реалност, и у нашим даљим опсервацијама и анализама према њој ћемо се односити као према званично утврђеној чињеници.

С обзиром на то да је ова студија намењена широкој друштвеној јавности као целовита, стручна и научна информација, аутори су у приступу, анализи и закључивању настојали да прикажу стање, промене и тенденције у оквиру ромске популације од почетка XIX до првих деценија XXI века, те су у те сврхе размотрени резултати свих релевантних пописа становништва, с тим што су подаци анализирани само за она обележја код којих је постојала претпоставка задовољавајуће поузданости података (с обзиром на неупоредивост административних целина, другачијих методолошких поступака и сл.). Осим тога, веома је важна околност да ће се нарочита пажња посветити резултатима Пописа

становништва из 2011. године, који се, због познатих политичких разлога⁸, односе само на Србију, без Косова и Метохије. У општинама Прешево и Бујановац забележен је смањен обухват јединица Пописа из 2011. године услед бојкота од стране већине припадника албанске националне заједнице, што се вероватно одразило и на ромску популацију (у Прешеву је регистрован 271 Ром, а у Бујановцу 4576).

Статистички подаци исказани су према административно-територијалној подели Републике Србије важећој на дан 1. јула 2011. године, а регионални приступ оцењен је као најбољи за сагледавање основних демографских и других социоекономских карактеристика, с циљем да се допринесе успостављању статистички релевантне основе за даља истраживања ромске заједнице и њихове националне афирмације и социјалне интеграције у свеукупан друштвеноекономски живот Србије. Регионални приступ подразумева да ће се анализа и закључивања вршити на основу података исказаних на нивоу Републике Србије и њених статистичких региона, и то: Београдски регион и Регион Војводине, Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије, без Косова и Метохије. Као основа за извођење закључака о демографским карактеристикама градске и сеоске популације Рома поштована је важећа типологија насеља, извршена према административно-правном критеријуму, према којем се насеља деле на „градска“ (статус градског насеља одређиван је актом јединица локалне самоуправе) и на „остала“ насеља.

Статистичко-демографска анализа темељи се на упоредним подацима посебне обраде Пописа становништва 1981–2011. године, урађене у Републичком заводу за статистику, за она обележја за која нису постојале посебне методолошке и друге тешкоће свођења података на актуелан регионални ниво, односно детаљне обраде свих релевантних демографских и других података за ромску популацију регистровану у Попису становништва 2011. године. Због тога је за правилно разумевање и тумачење добијених резултата неопходно познавање основних методолошких поставки, те из тих разлога прилажемо методолошка објашњења и дефиниције које се односе на укупно становништво, а самим тим и Роме као део тог становништва. Сва методолошка објашњења и дефиниције део су јединствене методологије прописане од стране Републичког завода за статистику, а практиковане у Попису становништва, домаћинстава и станова 2011. године⁹. Напомињемо и да је у циљу обезбеђивања међународне упоредивости пописних резултата методологија Пописа 2011. године усаглашена са међународним стандардима, а нарочито са Препорукама Конференције европских статистичара за пописе око 2010. године¹⁰.

⁸ Због бојкота Пописа становништва 1991. године од стране највећег броја припадника албанске националности, званична статистика објавила је процене броја становника за ову територију, али не и за све структуре које се уобичајено изводе из пописних резултата. Од 1999. године Косово и Метохија су територија под контролом УН, резолуција 1244 Савета безбедности, те званична статистика Србије није могла да реализује пописе 2002. и 2011. године.

⁹ Методолошка објашњења и дефиниције преузете су из објављених пописних књига за 2011. годину, односно методолошких упутстава за организаторе, инструкторе и друге учеснике у Попису становништва, домаћинстава и станова 2011. године, које је објавио Републички завод за статистику.

¹⁰ Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010. Census of Population and Housing UN, New York and Geneva 2006.

Укупно становништво

У Попису 2011. године први пут је за утврђивање укупног броја становника примењен концепт „уобичајеног становништва“, што подразумева да се лице сматра становником оног места у коме само (ако је у питању самачко домаћинство) или са члановима свога домаћинства проводи највећи део свог времена, независно од тога где има пријављено пребивалиште. На тај начин су у укупно становништво одређеног места укључена лица која су у том месту живела непрекидно годину дана пре критичног момента пописа (30. септембар 2011. у 24 сата), као и лица која су у том месту живела краће од 12 месеци, али са намером да у њему остану најмање годину дана. Лица која су у критичном моменту привремено (краткотрајно због лечења, годишњег одмора и сл.) била одсутна укључена су у укупно становништво. Избегла лица са простора бивших република СФРЈ, као и интерно расељена лица са простора АП Косово и Метохија, такође су укључена у укупно становништво, ако задовољавају горе поменуте услове.

Етничка обележја

Сва питања о етничким обележјима формулисана су као питања отвореног типа, уз правну поуку да, према Уставу Републике Србије, грађани нису дужни да се изјасне о својој националној припадности (члан 47) и вероисповести (члан 43). Наглашено је да пописивачи не смеју да утичу, сугеришу или врше притисак приликом давања одговора на ово питање, као и да су дужни да упишу одговор тачно онако како се лице које даје податке изјасни. Због тога је коришћена могућност да се током обраде пописног материјала уведу нове шифре за одговоре на питање о националној припадности за које је уочено да се више пута понављају, а нису предвиђене постојећом номенклатуром националности. Тако је номенклатура националности проширена и модалитетима Јермени, Шопи, Бањаши и Торлаци.

За децу млађу од 15 година одговор на питања о етничким обележјима давали су родитељи или старатељи.

Национална припадност

При изјашњавању националне припадности Попис становништва 2011. године одликује специфичност која укључује и могућност двојаког декларисања националне припадности (Србин-Црногорац, Влах-Србин, Србин-Муслиман, Мађар-Ром, Ром-Србин и др.). Овако изјашњена лица приликом обраде пописног материјала нису разврставана ни у један од декларисаних националних корпуса, већ се могу приказати као посебна категорија национално одређених. Регистровано је 2518 случајева двојако изјашњених лица, од којих се близу 500 лица декларисало као Србин-Ром, Ром-Мађар, Југословен-Ром, Циганин-Србин и сл. У складу са методолошким решењима они чине посебну скупину национално декларисаних и нису убројани у ромски национални корпус.

Вероисповест

Одговор на питање о вероисповести резултат је личног убеђења појединца заснованом на његовом схватању религије. У методолошким упутствима није дефинисано да ли се подаци о вероисповести односе на активне вернике или су се лица изјашњавала у смислу традиције, односно генерацијских културних корена.

Матерњи језик

Под матерњим језиком подразумева се језик које је неко лице научило да говори још у најранијем детињству, односно језик који лице сматра својим матерњим језиком ако се у домаћинству говори више језика. Класификација матерњег језика углавном је пратила промене у класификацији националне припадности и у складу с тим додавани су нови модалитети (на пример, црногорски, бошњачки, кинески, цинцарски, буњевачки, јерменски).

Биолошка обележја

Старост и пол спадају у ред главних обележја становништва без којих се не могу у потпуности сагледати његове друге важне структуре (образовна, економска, брачна, фертилна итд.).

Старост

Подаци о старости изводе се на основу датума рођења (дан, месец, година), а исказују се према навршеним годинама старости (на пример, старосни интервал 15–19 година обухвата лица која су навршила 15, 16, 17, 18 и 19 година живота, укључујући и сва она лица која имају преко 19 година, али нису напунила 20 година живота). Подаци се објављују по петогодишњим старосним групама (0–4, 5–9, 10–14...85 и више). Да би се постигла међународна упоредивост у резултатима Пописа 2011. године, први пут не постоји категорија непознате старости, па је за лица за која није уписана година рођења исказана, на основу поређења других прикупљених обележја, претпостављена старост.

Пол

Подаци о полу прикупљају се на основу одговора на питање да ли је лице мушко или женско. Уколико за неко лице није дат одговор на питање о полу, током обраде пописне грађе податак о полу се изводи на основу других података о лицу (име, година рођења живорођене деце, однос према носиоцу домаћинства и сл.).

Фертилитет

Познавање плодности становништва има вишеструки значај, како за разумевање целокупног демографског развоја тако и за разумевање утицаја плодности на многе социјалне и економске промене, појаве и процесе. Пописи становништва (1948–2011) представљају значајан извор података (укупно женско становништво старије од 15 година и број живорођене деце) неопходних за анализу фертилитета према различитим карактеристикама женског становништва (брачним, образовним, економским, професионалним и др.) које указују на утицај појединих фактора на нивое фертилитета. Подаци о броју живорођене деце, укључујући и децу која у моменту пописа нису жива, а искључујући мртворођену децу, усвојену децу и децу из ранијих бракова супруга/партнера, добијени су на основу изјаве женског становништва старијег од 14 година, без обзира на брачни статус, а релевантни су за сагледавање коначног ефективног фертилитета (уколико су жене старије од 49 година) и досадашњег ефективног фертилитета (уколико је реч о женама старим од 15 до 49 година), као и за сагледавање обима неучествовања жена у репродукцији. Поред података о броју живорођене деце у Попису 2011. године први пут су прикупљени и подаци о годинама рођења живорођене деце, који омогућавају праћење учесталости рађања.

Социоекономска обележја

Човеку су као друштвеном и интелектуалном бићу својствене многе карактеристике и обележја на основу којих се формирају различите структуре становништва. Познавање нивоа тих структура од посебног су значаја за демографска, друштвеноекономска, социолошка и друга истраживања, јер постоји узајамна условљеност целокупног друштвеног развоја и састава становништва по образовним, економским, брачним, миграционим и другим карактеристикама.

Писменост

Одговор на ово питање прикупљан је за сва лица старија од девет година, с тим што су ученици основних школа и школа вишег ранга сматрани писменим, исто као и лица која се у моменту пописа не школују, али су завршила више од три разреда основне школе. Такође, писменим се сматрају и лица без школе и са 1-3 разреда основне школе која су се изјаснила да могу да прочитају и да напишу текст у вези са свакодневним животом, без обзира на то којим језиком и писмом се служе.

Школска спрема

Прикупљају се подаци о највишој завршеној школи за лица стара 15 и више година. Под највишом завршеном школом подразумева се највиши завршени ниво образовања у званичном школском систему. Образовање које је стицано кроз нестандартне програме, тзв. неформално образовање (разне врсте курсева), није узимано у обзир. За лица која су се изјаснила да су завршила школу за KB и KBV раднике ниво образовања утврђивао се у зависности од година трајања школе, а за магистре и докторе наука уносили су се подаци о претходној највишој завршеној школи (факултет, академија, друга висока школа).

Компјутерска писменост

У Попису 2011. године први пут су прикупљани и подаци о активностима које лица стара 15 и више година знају да обављају на рачунару, тј. о компјутерској писмености. Ова писменост дефинисана је као способност лица да користи основне рачунарске апликације у извршењу свакодневних задатака (на послу, у школи, код куће). Прикупљани су подаци о томе да ли лице зна да врши обраду текста, израђује табеле, шаље и прима електронску пошту, као и да ли зна да користи интернет. Сматра се да су компјутерски писмена она лица која знају све четири радње, а компјутерски неписмена она лица која не знају ни једну радњу.

Брачни статус

Брачни статус може се посматрати са аспекта законског брачног статуса (*de jure*) који подразумева да је брак склопљен по важећим законским прописима и да је уписан у матичну књигу венчаних, и брачног статуса који укључује лица која живе у ванбрачној заједници (*de facto*), укључујући и лица која су склопила брак само у цркви. Подаци су добијени на основу изјаве лица о њиховом формално-правном тј. законском брачном статусу, без обзира на њихов *de facto* брачни статус, што значи да су и

лица која живе у ванбрачним заједницама давала податке о свом законском брачном статусу. У методолошким упутствима истакнуто је да у категорију „Ожењен/удата (живе заједно)“ треба укључити лица која су у браку и која живе са брачним партнером, без обзира на то да ли је један од супружника у моменту пописа привремено одсутан (због рада у другом месту, лечења и сл.). У категорију „Ожењен/удата (не живе заједно)“ сврставана су лица која су покренула бракоразводну парницу, али правосудна судска пресуда није донета до критичног момента пописа, као и лица која, иако не живе заједно (супружници су се разишли), нису покренула бракоразводну парницу. Такође је наглашено да се према формално-правном критеријуму разведеним сматрају лица чији је брак разведен правоснажном пресудом надлежног суда, док се удовцима/удовицама сматрају лица која после смрти брачног партнера нису поново склопила брак.

Економска активност

У Попису 2011. године примењен је концепт тзв. текуће активности, а сви подаци о економским карактеристикама изведени су на основу одговора о активности у недељи која је претходила Попису (од 24. до 30. септембра 2011. године). Укупно становништво разврстано је на економски активно и економски неактивно становништво:

- економски активно становништво - које чине лица која обављају занимање, лица која имају посао, али су из објективних разлога била спречена да га обављају (због штрајка, болести и сл.) и незапослена лица која се могу разврстати на лица која су некада радила и лица која траже прво запослење;
- економски неактивно становништво - које чине лица која у недељи пре пописа нису радила и нису тражила посао. У економски неактивно становништво убрајају се деца млађа од 15 година, пензионери, лица са приходом од имовине, ученици, студенти, домаћице и остала лица (неспособни за рад и сл.).

Занимање

На питања о занимању прикупљани су одговори што потпунијег и прецизнијег назива занимања које је лице обављало у седмици пре критичног момента пописа. За лица која не раде, али су некад радила, уписивани су називи занимања која су обављала на последњем плаћеном послу. Занимање се одређује првенствено према врсти посла које лице обавља, а не према школској или стручној спреми коју поседује.

Инвалидитет

У Попис становништва 2011. године први пут је укључен и сет питања у вези са статистиком инвалидитета. Прикупљани су одговори да ли и у којој мери лица имају потешкоћа у обављању свакодневних активности код куће, у школи или на послу због проблема са видом, слухом, ходом, памћењем/концентрацијом, самосталношћу при одевању (исхрани) одржавању личне хигијене или комуникацијом. За сваки од наведених проблема лица су могла да се изјасне да немају потешкоћа, да

имају мало или много потешкоћа, да су потпуно онемогућена у обављању свакодневних активности или да не желе да одговоре. За децу млађу од 15 година старости, као и за лица која нису могла самостално да дају одговоре (због проблема са слухом, говором, деменцијом и сл.), одговор је давао родитељ, старатељ или неки други пунолетни члан домаћинства.

Домаћинства

Домаћинство је дефинисано као породична или друга заједница лица која заједно станују и заједно троше своје приходе за подмиривање основних животних потреба (становање, исхрана и др.). Домаћинством се сматра и свако лице које живи само (самачко домаћинство) и није члан неког другог домаћинства, без обзира на то да ли станује у посебном или дељивом стану, као самац-подстанар или је у истом стану са члановима другог домаћинства са којима не троши заједно своје приходе. Према породичном саставу, домаћинства се могу поделити на породична и непородична домаћинства. Породична домаћинства су она домаћинства у чијем саставу се налази најмање једна породица. Поред чланова породице у овим домаћинствима могу се налазити и други чланови који не припадају породици. Породична домаћинства у свом саставу могу имати једну, две или више породица са којима живе (или не живе) и други сродници или несродници. Непородичним домаћинствима сматрају се вишечлана домаћинства у чијем саставу нема породице (на пример домаћинства која чине брат и сестра), као и самачка домаћинства. Према методологији пописа, чланови домаћинства самостално одређују лице на које се води домаћинство. То лице може бити било који пунолетни члан домаћинства без обзира на пол, старост, обавезе у домаћинству или висину прихода које остварује.

Породице

У Попису 2011. године породица је дефинисана као заједница коју чине брачни или ванбрачни пар, или родитељи (оба или један) и њихова деца. Дететом се сматра свако лице, без обзира на старост и брачни статус, које живи у домаћинству са једним или оба родитеља и које у том домаћинству нема брачног/ванбрачног партнера или своје дете. Породице су према типу класификоване на брачни/ванбрачни пар без деце, брачни/ванбрачни пар са децом, мајка са децом, отац са децом.

Стан

Стан је грађевински повезана целина намењена за становање, која се састоји од једне или више соба са одговарајућим помоћним просторијама (кухиња, остава, купатило, нужник и сл.) или без помоћних просторија, и има један или више посебних улаза. За наше потребе исказани су подаци према врсти стамбене јединице у којима живе ромска домаћинства (стан, настањена пословна просторија, просторија настањена из нужде и колективна стамбена јединица), броју просторија и опремљености станова (електрична енергија, водовод, канализација, купатило и нужник у стану), као и према материјалу спољних зидова зграде.

Бескућник

Бескућником се сматра лице које нема сталну нити привремену адресу становања/боравка и које привремено или повремено борави у објектима за краткотрајно збрињавање деце и одраслих (свратиштима / прихватним центрима и другим институцијама).

* * * *

На крају, треба поменути да су поред података званичне статистике коришћени и резултати етнолошких, историјских, социолошких и других научних и стручних истраживања, али без дубљег упуштања у њихову разраду, осим у оној мери колико је било неопходно да се објасни порекло и оцени друштвени положај Рома у Србији.

2.0. Порекло и насељавање Рома у Србију

Постојећи извори података и литература о Ромима још увек нису довољни за прецизно расветљавање њихове етничке прошлости, миграционих токова и насељавање по Европи, Балкану и Србији. Роми су дуго били ван сфере интересовања европске научне јавности, која их бележи углавном узгредно, описујући најчешће њихову етничку специфичност, исказану начином живота, традицијом, фолклором, митологијом, музиком, религијом и сл.

Прапостојбина Рома је тема која је научно почела да се расветљава у XVIII¹¹ и XIX веку¹², а на тим основама с временом настају теорије и студије у којима се износе мишљења о пореклу (Индија, покрајина Кабул, део северне Индије – Пенџаб, град Канауџа у северној Индији, а да су пре миграција ка средишњој Европи живели у Персији, Јерменији, Грчкој, Египту, Сирији¹³) и доласку из средине која је хиљадама километара удаљена од њихових нових пребивалишта.

Упркос каснијим сазнајним и методолошким напрецима у научним истраживањима, још увек се са сигурношћу не може прецизно говорити о времену појављивања, правцима миграционих кретања и насељавању Рома на просторе Европе, Балкана и данашње Србије, јер је писаних извора података мало и са веома оскудним и ограниченим информацијама. Научно није разјашњено ни да ли је „пред почетак сеобе ромска етница већ била јединствено формирана или је реч о више сродних племена која су се с временом стапала у релативно хомогену етничку масу. Ове недоумице продубљују фрагментарни историјски трагови који воде порекло из византијских, персијских и арапских извора. Из делова сачуваних хроника може се наслутити да су постојале сасвим извесне цивилизацијске разлике међу досељеним ромским племенима, као и да су лако прихватили културне вредности средина у којима су дуже боравили. Још тада процес акултурације био је пријемчив за ромску популацију која је прихватала религију, језик, имена и обичаје староседелаца“ (Башић, Г., 2005).

У византијским земљама Роми се помињу средином IX века, али се са сигурношћу може тврдити да су били познати у Византији средином XI века, када се помињу у Цариграду, где су доспели миграционим кретањима испред Селџука, који су напали Јерменију, где су Роми масовно били настањени. Одатле су се кретали према Анадолији, Грчкој и даље ка северу. Постојање и употреба

¹¹ Прва проучавања Рома започео је Бонавентура Вулканијус у XVII веку, потом су о Ромима писали Алберт Кранц, Себастијан Минстер, а 1652. године у Лајпцигу је одбрањена и прва докторска дисертација о Ромима Јакоба Томазијуса (1662–1684) под насловом *Dissertatio philosophica de Cingaribus*. Али ни поменути није успео да разјасни порекло Рома, већ се то приписује немачком филозофу Јакоб Карл Христов Ридгеру и Стефану Вајлију, мађарском свештенику, који су независно један од другог уочили сличности у говору студената из Индије са говором ромских група у немачким и мађарским земљама. Хајнрих Мориц Готлиб Грелман у књизи *Цигани*, објављеној 1783. године, доказује да су Роми пореклом из Индије и да је ромски језик у најближем сродству са хиндустанским језиком (Ђурић, Р., 1987). Затим се појављују студије Августа Фридриха Пота, Михаел Жан де Гоја и других аутора који су на основу различитих лингвистичких, антрополошко-етнолошких и историјских проучавања потврђивали индијско порекло Рома у Европи.

¹² Тек се од радова Франца Миклошича објављених крајем XIX века, који у расправу уводи претпоставку да ромски језик води порекло из дарду језичке групе, наслућују путеви којима су Роми стигли из Индије у Европу, а потом и на друге континенте. Према Миклошичу, постојало је неколико миграционих токова, а највећи је, по свему судећи, био онај који је Роме водио пут Византије, а потом даље ка северу Балкана и средњој Европи (Башић, Г., 2005).

¹³ Видети: Вукановић, Т., 1983; Ђурић, Р., 1996; Башић, Г., 2005.

знатног броја јерменских речи у свим дијалектима и говорима Рома указује на то да су они морали доћи у Византију из Јерменије у којој су дуго живели пре него што су дошли из Персије. Исто тако, и грчке речи су у употреби европских Рома, што говори о њиховом дужем боравку у византијским земљама. Од XI па све до друге половине XIII века историјске вести о Ромима мирују, али се претпоставља да су се и у то време кретали балканским земљама. У прилог овој претпоставци иду записи из 1289. и 1309. године и црквена наредба која се односи на Цигане у византијским, српским, македонским и бугарским земљама. У тој наредби, упућеној подручном свештенству и црквеним великодостојницима, цариградски патријарх обавештава свештенство да опомену хришћанске народне скупине да не дозволе да Роми (Asiganoi) уђу у њихове домове, пошто се они баве враџбинама. Слично томе говори се и у Синтагмату М. Властера из 1335. године, наводећи да се Цигани који мађије чине одбијају за причешће (Зиројевић, О., 1981. и Вукановић, Т., 1983).

О присутности Рома у средњовековној Србији нема поузданих података. Најстарији запис о њима потиче из 1323. године, из времена владавине српског краља Стефана Дечанског, у коме се помиње да је „једна артистичко-акробатска циганска дружина, која је бројала око двадесет чланова, посетила македонско-српске земље“ (Вукановић, Т., 1983). Од 1362. године јављају се у Дубровнику, док се две деценије касније бележе и трагови живота Рома у Загребу и Љубљани. Претпоставља се да је „један део дубровачких Цигана вероватно пореклом из Србије и Босне“ (Петровић, Ђ., 1976), а постојање Рома хришћана у Србији, према каснијим турским евиденцијама и пописима, указује да су ту морали живети још пре турске најезде.

Према турским изворима, најстарији познати подаци о Ромима у Србији су из 1467/68. године, а односе се на Цигане коваче тврђаве Ресава, као посебне социоекономске категорије тога времена (Зиројевић, О., 1981). И каснија обавештења о Циганима ковачима у тврђавама окупирани Србије указују на то да су они, највероватније као и друге занатлије хришћани, по освајању тврђаве били преузети из војске Деспотовине и укључени у турски војни систем. На то указује и запис у попису Видинског санџака 1478–1481. године уз тврђаву Сврљиг, који наводи *Заједницу бравара која од раније врши службу у тврђави*, где се именују тројица бравара, међу којима и Балдо Циганин. Уз њихова имена додато је да су „од раније били (на ову службу) притврђени...“ (Петровић, Ђ., 1976). Цигани ковачи помињу се 1488. године и у тврђави Смедерево. Сви они су били хришћани, а у пореском погледу припадали су категорији муслема¹⁴, која је имала повлашћени фискални статус, што значи да су заузимали и одговарајући социјално-економски положај у оквиру постојећег друштвеног слоја. Нешто више података о Ромима муслимима у тврђавама Србије налазимо у турским пописима из XVI века. Иако мањкави, ови подаци су информативни утолико што показују да су Цигани муслеси у тврђавама Србије (Смедерево, Голубац, Ресава, Београд, Сврљиг, Козник) били претежно хришћани који су се налазили у процесу примања ислама.

¹⁴ Цигани муслеси су у XV и XVI веку били, у односу на друге Цигане, посебна категорија са наслеђеним правима пореских привилегија озакоњеним у време владавине Мехмеда II Освајача. У једном недатираном берату о таксама које плаћају Туркмени и Цигани у Румелији наводи се: „Цигани који се користе у тврђавама или као ковачи ослобођени су харача ако поседују диплому султана или писмо беглербега“. (Петровић, Ђ., 1976).

Дужности Цигана муслема биле су првенствено везане за ковачку делатност. У Смедереву су, на пример, од 1513. године, заповешћу султана Селима I, израђивали металне врхове за стреле, чије су дршке правили становници села Стрелар (у крушевачкој нахији) и доносили годишње 30 хиљ. дршки у Смедеревску тврђаву. Из података Пописа 1536. године може се видети да су Роми, сем тих гвоздених врхова за стреле, били дужни да кују ексере за државне лађе и да се баве другим ковачким пословима, док су у Београду обављали ковачке радове приликом поправки бродова у пристаништу и израђивали разне гвоздене алате који су били потребни тврђавама. Сви наведени послови захтевали су одређену стручност и занатску способност, што говори да су Роми били цењени као војне занатлије и да им је зато и додељиван статус муслема. Међутим, они нису били једини ковачи у тврђавама Србије. Поред њих постојали су и Срби ковачи, који су, за разлику од Рома, примали плату и добијали храну у тврђавама, али нису били обухваћени пореским олакшицама. Роми су радили бесплатно, али су зато били фискално привилеговани. Та разлика била је опште важећа за све војне занатлије са службом у тврђавама.

Ново раздобље у турским евиденцијама Рома, који се појављују под називима Чингене, Чингане и Кипти, започело је дефинитивним османским освајањем и у тесној је вези са појавом њихових већих скупина у Србији. Из турских пописа можемо видети да су Роми распрострањени по различитим деловима Србије, а основна разлика међу њима проистиче из њиховог верског опредељења. Роми хришћани су плаћали све намете као и друго хришћанско становништво, док су Роми исламске вероисповести уживали статус који су имали други муслимани. У том смислу илустративна је наредба донета у Нишком кадилуку 1498. године којом се сваком Циганину муслиманске вероисповести који напусти катун наплаћује испенца као неверницима (Зиројевић, О., 1981, Башић, Г., 2005).

Познати су пописи Цигана у европском делу отоманског царства, односно Цигана Румелије (1475, 1522). Општа карактеристика ових пописа је да су вођени посебно и да су били фискалне природе, начињени као преглед сакупљеног харача тзв. неверничке џизије Цигана у Румелији. Према подацима из 1522. године, на подручју Румелије регистровано је 17191 циганских кућа, од којих је 10294 (60,0%) било хришћанских. Релативна бројност Цигана на подручју Румелије вероватно је представљала и одређени демографски чинилац, а вођење посебних пописа Цигана наговештава да је турска држава за то морала имати нарочити интерес, исти или сличан као и за Влахе, Јуруке и друге етничке и социјалне групе, које су такође посебно пописиване, а чија је делатност била потребна за функционисање одређених државних механизма.

У односу на Влахе, Јуруке и друге етничке групе, познати су чиниоци који су их сврставали у одређену категорију заједница потребних за испуњење неких интереса државе у задатом времену, а у складу са расположивим могућностима тих група. Другим речима, за војне циљеве Отоманског царства било је потребно вршити планску колонизацију опустелих освојених земаља, и то оним лако покретљивим становништвом које је могло да помогне на било који начин у остварењу војних циљева. Почев од друге половине XV века, Османлије су колонизовале Влахе у Србији, Јуруке у Македонији, Татаре и Јуруке у Бугарској, значи оне категорије становништва које су или од раније биле вичне војној служби, или су биле погодне традицијом својих активности и друштвеном организацијом да обављају војне или полувојне службе за рачун османске државе. Међутим, колонизација није имала само војни

циљ, већ и демографско оживљавање опустелих земаља, те је вршено и насељавање Цигана, људи вичних пословима око коња, ковачком занату и вештинама које су биле потребне освајачкој војсци и у миру и у рату. О томе сведочи и Канун о Циганима Румелије из 1530. године, у коме се наводи одредба о сталноседелачком циганском пребивању, везаном за одређене кадилуке и нахије, а уколико би напустили сталноседелачки и прешли на чергарски начин живота, морали су бити пронађени и враћени у стари кадилук или нахију, уз казну због чергарења. Такође се налаже да Цигани у Браничевској нахији и Смедеревском санџаку плаћају исто као и Власи, од куће по једну филурију (влашки порез). Цигани филурџије јављају се нешто касније и у Хомољу, а све ове одредбе, осим регулисања фискалних намета, за циљ имају утврђивање одређених занатских потреба и друштвене стабилности, која је сигурнија међу сталноседелачким, а не чергарским циганским скупинама.

Према попису Цигана у Румелији помиње се више циганских кадилука и џемата (у Голупцу, Градишту, Крушевцу, Лесковцу, Млави, Нишу, Новом Пазару, Пироту, Лабу, Новом Брду, Призрену, Руднику, Сврљигу, Смедереву). Тако је, на пример, на подручју нишког кадилука у десет катуну било 292 обична и пет удовичких, циганских, муслиманских, хришћанских и мешовитих хришћанско-муслиманских домаћинстава. Интересантно је да је у неким деловима Шумадије становништво дуго под појмом катун подразумевало циганско село, као и да су Турци, поред осталог, овим именом називали неке циганске заједнице. Цигани су на нашем простору били укључивани и у Влахе, а према тврдњама појединих турских историчара, имали су и своју посебну организацију – Цигански санџак (*Çingene sancagi*), који није био територијално организован, већ је под административном јурисдикцијом обухватао Роме из Румелије и Истамбула. Заповедник овог санџака (*çingene beyi*, *çingene sancakbeyi*, *mir-i kıptıyan*) називао се цигански бег или цигански санџак-бег (Петровић, Ћ., 1976, Вукановић, Т., 1983; Зиројевић, О., 1976).

У Београду Роми су први пут пописани 1536. године, одвојено као Цигани муслимани и Цигани хришћани, који су били концентрисани у верски различитим џематима. За Цигане хришћанског џемата се сматра да су ту, највероватније, затечени, док је међу муслиманима било оних који су се населили од времена царских освајања, али и знатан број исламизираних (чији су очеви били хришћани, на пример, Јусуф син Петка, Алија син Степана и др.). Осим ковачких послова и послова у саставу градских посада, Роми се баве и другим занатима. Тако путописац Герлах 1573. године бележи да у Београду има прилично Цигана који живе уз реку Саву, а француски хроничар Кикле 1658. године, описујући Београд, наводи да „Цигани, људи и жене, овде доиста пријатно играју и певају, уз пратњу свог ђеманета, врста виолине, затим неке врсте цимбала и своје тамбуре која је као гитара са пет жица“. О занатским способностима Цигана вредно саопштење из 1660. године оставио је и турски путописац Евлија Челебија: „Цигани на обали реке Саве праве гвоздене столице које су уметнички израђене и мајсторски оковане, затим узенгије од гвоздених калаисаних шипака, маказе, сиџиме и букагије“ (Вукановић, Т., 1982, Зиројевић, О., 1976). Да Цигани живе поред Саве, записао је и Ортендорф 1663. године, као и да су живели на београдској Ади, која је по њима касније и прозвана Ада Циганлија, а овај топоним први пут се појавио на Боденеровој карти. Цигани су с временом живели не само поред Саве већ и у махалама које су се налазиле на крају данашње Скадарске улице, Скадарлије и зграде Скупштине Србије, затим у близини данашње Сремске улице и крају данашње Херцеговачке улице, где је била Циганска бара, око које су биле подигнуте рибарске колибе и черге, па се овај крај звао Циганка

(Ђурић, Р., 1987). Ромских кућа је било и у близини Варош-капије, на месту данашњег Топличиног венца и железничке станице, док је на улазу данашње улице Краљице Наталије била „циганска чесма“. Знатно касније, у XIX веку, Роми чергари су почели да настањују ширу периферију и околна београдска села, Миријево, Мали Мокри Луг, Железник, Жарково, Рушањ, Кумодраж, Јајинце, Калуђерицу, Лештане, Вишњицу, Сланце, Кнежевац. Међутим, списак уплаћеног харача за 1832. године бележи само 31 одраслог Рома, а према Попису из 1850. године њихов број износи само 216 (Стојанчевић, В., 1974, Башић, Г., 2005, Кнежевић А., 2010).

Имиграциона струјања Рома у Србију, из Румуније, Босне и нешто слабије из Бугарске, интензивирају се у првој половини XIX века. Тако су и за дворске потребе кнеза Милоша узимани румунски Цигани вешти „ашчилуку“ (кувари), послуживању око трпезе и одгоју коња. Бројне скупине Цигана, дошлих из Босне, насељавају се у Лозници, Крупњу, Љубовији, Шапцу, Малом Зворнику и суседним насељима поред реке Дрине. Сумњајући у „поданичку исправност Цигана муслимана, на граници дринској према Босни, године 1835. наређено је од стране кнеза Милоша да се Цигани са тог подручја раселе у унутрашњост Србије“ (Вукановић, Т., 1983).

Под турском владавином однос према Ромима био је релативно толерантан, јер Роми нису трпели од прогона или угрожавања њихове етничке и културне самобитности. Међутим, та толеранција била је ограничена шире конфесионално, нису исто третирали Роми хришћани и Роми муслимани, као и конфесионално ускогруда, јер Ромима муслиманима није дозвољавано да користе муслиманске богомоље или гробља, а пописивани су и одвојено од осталих муслимана. Најуспешнији правно-политички положај у ромској прошлости везан је за Србију, чему је допринело њихово учешће у Првом српском устанку (1804), а које је у највећој мери одредио њихов општи положај под новом српском управом. Као што су делили судбину српских устаника у ратовању са Турцима, тако су заједно са њима делили и животне реалности у интервалима мира. У ослобођеној Србији Циганима су била призната сва права српских грађана: право на пуну личну слободу, на земљишну баштину, слободу вероисповести (исламске) и на поштовање обичаја и сопствене традиције. Пуна једнакост по српским законима и пред српским судовима била је велико социјално и цивилизацијско постигнуће¹⁵, које ће бити прекинуто пропашћу устанка и повратком турске власти. И Србија кнеза Милоша ће, иако не тако радикално као у време Првог устанка, подржати прекинуту еманципацију Цигана, изједначавајући их, Сретењским уставом из 1835. и Грађанским законом из 1844, са равноправним грађанима ондашње Србије (Стојанчевић, В., 1992).

¹⁵ В. Стојанчевић (1992) наводи и да „иако нема сачуваних непосредних података, изгледа да су, у овом смислу револуционарног правног и економског преображаја, односно друштвених, правних и материјалних основа живота, биле у пракси спроведене две одлуке државне управе Србије. Прво, законски је било укинато чергарење – гурбетлук оног дела циганске популације која дотада није била насељена: Циганима је устаничка револуционарна власт уступила погодне земље – бивша турска имања, или нове крчевине, за трајно настањивање, са правом на неотуђиво власништво. Друго, било је извршено уједначавање пореских (фискалних) обавеза свих грађана обновљене српске државе, чиме су, у битности, биле укинуте (правна, друштвена и цивилизацијска) дискриминациона установа тзв. циганског пореза и установе арачлија из времена турске управе и власти“.

Тек је истраживањем Рома у Србији, с почетка XX века¹⁶, извршена њихова класификација према пределима из којих су долазили. Тако су идентификовани турски Цигани, бели Цигани, влашки Цигани и мађарски (немачки), банаћански Цигани. Турски Цигани се деле на српске (гаџикано) и муслиманске Цигане (коракане), код којих се уочавају разлике у обичајима, говору, организацији породичног живота и занимања. За српске Цигане се сматра да су се одавно доселили, док код муслиманских Цигана постоји памћење о времену насељавања. Међутим не наводи се када су се прве групе населиле у Србију и колика је временска дистанца између насељавања „српских“ и „муслиманских“ Рома, мада се помиње да су Роми у Србији живели још пре турске владавине. За беле Цигане се сматра да су се доселили из Босне, да су заборавили матерњи језик и да су муслиманске вероисповести. Влашки Цигани доселили су се из Румуније и распростраили се по североисточној Србији, али и по Банату, Славонији и Босни. За влашке Цигане није прецизно утврђено када су се населили у Србију, у којој су познати и под другим именима: Лунгурари (кашикари, коритарии), Урсаре (мечкари) и Лајеши (номади). Они су православне вере, са очуваним ромским језиком, али говоре и влашки и српски. Мађарски Цигани су повремено у групама долазили из Угарске, иако је њихов долазак у Србију стално забрањиван, а расписом од 1894. године и потпуно спречен (Влаховић, П., 1992; Башић, Г., 2005).

У XX веку, као и данас, Роми су незаобилазан етнички и културолошки фактор који дели судбину својих суседа који живе на просторима Србије. Током два светска рата страдао је велики број Рома, што је неоспорно утицало и на смањење њиховог демографског потенцијала, али које су размере тог смањења тешко је утврдити због непостојања довољних и прецизних извора података.

На основу резултата пописа становништва из 1921. и 1931. године, није могуће извести број Рома у Србији, због већ помињаних методолошких разлога. Према проценама Т. Вукановића, 1921. године у северној Србији је било 16674 Рома, у јужној, узимајући у обзир Косово и Метохију и Македонију, 14489, а у Војводини 3756. За исту годину се процењује да је у Краљевини Југославији живело око 250 хиља. Рома (Ђурић, Р., 1987), од којих је у Београду 50 хиља. највише настањених у градском језгру (Јатаган, Шпорет и Пиштољ мала) и у махалама на периферији¹⁷.

¹⁶ Тихомир Ђорђевић, наш знаменити етнолог и фолклориста, докторирао је 1902. године у Бечу на тему *Die Zigeuner in Serbien* (Цигани у Србији). Овај рад се сматра међу првим научним радовима о Циганима у Србији, али никада није преведен и објављен у Србији.

¹⁷ У Београду су, у периоду од 1929. до 1934. године, спроведене три анкете у сиротињским насељима, пре свега у Јатаган, Пиштољ и Шпорет махали, а 1935. године и у Маринковој бари. Евидентирано је да је у Јатаган махали 1931. године између 120 и 150 породица припадало „циганским чергарским редовима“. Становништво Јатаган махале било је веома нестално и највећим делом се мењало у току највише две године. Према неким тумачењима „ратоборни“ називи неких од ових махала потичу отуда што су оружјем стечени, али има основа да се тако зову и зато што су, како је писала Политика 1930. године, била станишта најгоре сиротиње, бескућника, кавгаџија и убојица, или зато што су се у два наврата (1925. и 1930. године) жестоко побунили када је власт хтела да их расељава, а насеља руши. Јатаган махала, која је захватала површину од 9 хиља. квадратних метара, на којој је било изграђено 673 објекта од лошег материјала (блато, даске, полуцигла...) и где је по једном становнику долазило просечно 1,73 квадратна метра изграђеног простора, као „ругло и срамота Београда“ срушена је 1953. године.

У првој половини XX века Роми у Србији оснивају и своје прве организације, па је тако 1927. године основана Прва српско-циганска задруга за узајамно помагање у болести и смрти, као хуманитарно и просветитељско удружење, а 1935. године покренут лист на ромском – *Romano Lil*. Исте године је у Регистар Министарства унутрашњих дела уписано и Удружење београдских Цигана свечара Библије – теткице у циљу неговања традиције прославе аутентичне ромске славе. У Нишу је 1928. године основано циганско певачко друштво Слога, а 1932. године и фудбалски клуб Гајрет. Ово указује на одређену друштвену позицију Рома, која је могла да буде замајац даљег колективног просперитета. Међутим, Други светски рат прекинуо је њихов видно започет напредак и еманципацију и донео погром и страдање Рома (Милошевић, Д. С., 1983, Булајић, М. 1992). Доступни историјски и други извори сведоче о нацистичком геноциду над Ромима¹⁸, масовном стрељању, интернирању у логоре, протеривању и предузимању посебних (расних) мера. Након рата, под плаштом нове југословенске националне политике „братства и јединства“, није посвећивана одговарајућа пажња демографским губицима Србије, а директна и свеобухватнија испитивања страдања Рома нису ни предузимана. Због тога је тешко сазнати стварне размере погрома Рома и оценити његов утицај на послератни демографски развитак.

За период после Другог светског рата, све до деведесетих година прошлог века, многи аутори тврде да су Роми у Србији лагано наставили са подизањем нивоа друштвене еманципације, као и да је социјалистичко устројство бивше Југославије одговарало процесу извлачења Рома из ригидних традиционалних оквира живота. Тако се наводи да је међу Ромима у овом периоду било занатлија, индустријских радника, припадника ЈНА, школованих музичара, у спортским активностима истичу се као боксери и рвачи, 1973. излази лист „Глас Рома“ замишљен као средство информисања Рома у целој Југославији, али је због финансијских проблема више пута гашен. Од 1981. године на таласима београдског радија Студио Б почиње емитовање прве емисије о животу и стваралаштву Рома под називом „Слушајте људи“ (*Ašunen Romalen*), а нешто касније започиње оснивање редакција на ромском језику и на другим радио и телевизијским станицама, што је Ромима омогућавало да широком аудиторијуму прикажу своје умеће и специфичности везане за свој културни идентитет. Распад СФРЈ и почетак грађанског рата дао је сасвим нову димензију организовања Рома. Резултати напретка у друштвеној афирмацији Рома Србије озбиљно су доведени у питање. Улазак вишестраначја у политички живот Србије мења и суштину организовања Рома и претвара ромске организације у удружења грађана која се баве углавном хуманитарним питањима и проналажењем донатора за санирање социјалне беде која је због ратних и осталих околности бивала све већа. Деведесетих година се формирају и прве ромске политичке партије, што је требало да значи и њихов улазак у активан политички живот, као и прилику да сами утичу на свој живот. У пракси се показало да је најмање користи од таквог политичког ангажмана имало ромско становништво, јер су ромске партије често

¹⁸ Владимир Жерјавић (1989) процењује да је од укупно 64 хиљ. Цигана у Југославији 1931. године страдало 18 хиљ. Драгољуб Ацковић у НИН-у од 5.11.1989. године пише да је „податак о четрдесет хиљада Рома страдалих на територији тзв. НДХ веома проблематичан..., јер су новија ископавања јасеновачких стратишта показала да је број страдалих припадника овог народа знатно већи од онога који се званично помиње. Процењујемо, јер поузданих доказа немамо, да је у логорима и мучилиштима геноцидно убијено више од сто хиљада припадника овог народа“.

биле мете разних политичких манипулатора који су их, зарад сопствених интереса, придобијали обећањима која никада нису остварена. (Кнежевић, А., 2010). Држава више није имала времена за решавање проблема са којима се суочавало ромско становништво, те су Роми били препуштени сами себи, што је омогућило масовну појаву невладиних организација које су, у највећем броју, у своје програме укључивале активности из домена хуманитарног рада, едукације и социјалне интеграције. Међутим, многе од тих организација брзо су се гасиле са образложењем да више нама пара за спровођење пројеката.

Фото: Иван Васић / Прва ромска песникиња у Србији, Гина Рањичић.

3.0. Роми према резултатима пописа становништва Кнежевине и Краљевине Србије и статистичке могућности истраживања Рома између два светска рата

Обнављање српске државе захтевало је и организовану административну службу која је, између осталог, морала водити рачуна о бројном стању и кретању популације, њеним етничким карактеристикама и укључивању у друштвено-економске токове. Тако се већ од 30-их и нарочито 50-их година XIX века развија државна статистичка служба¹⁹, која прикупља прве информације на основу којих се могу извести подаци и о припадницима етничких заједница у тадашњој Србији. Важно је напоменути да је у Кнежевини Србији постојала значајна разлика у учешћу градског и сеоског становништва у укупном становништву, као и суштинска разлика у етничкој и конфесионалној структури градова и села. Тако је 1834. године свега 6,5%, а 1859. године 8,0% становништва Србије чинило градско становништво. Села су била углавном етнички хомогена српска, а градови изразито етнички хетерогени, јер, како наводи Вук Караџић „народ српски нема других људи осим сељака. Оно мало Срба што живи по варошима, као трговци зову се варошани Поред ових градски елемент чинили су: Грци, Јермени, Цинцари, Јевреји и Цигани“ (Радовановић, М., 1982). У погледу етничке шареноликости посебно је занимљив Београд, у коме су „Цигани после Другог српског устанка били бројнији од осталог инородног становништва, досељеног заједно са Турцима. Одржавали су се као најхомогеније, али као изоловане групе ... у посебним насеобинама, циганским махалама“. У „београдском општеству“ Цигани су представљали посебну пореску категорију и имали су свог „циганског арачбашу“, познатог „Карађолу“, који је у време кнеза Милоша скупљао „цигански арач“ (Стојанчевић, В., 1974).

Почев од 1834. године па закључно са 1910. годином, у Кнежевини односно Краљевини Србији обављено је 16 пописа становништва, и то: 1834, 1841, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859, 1866, 1874, 1884, 1890, 1895, 1900. и 1910. године. Значи да је просечан интервал између два пописа био мањи од пет година, чиме се мало која земља у Европи може похвалити. Иако ови пописи пружају обиље података, треба имати на уму да се они у знатном делу међусобно разликују по степену поузданости, исказаним обележјима и обухвату, што захтева познавање статистичке методологије истраживања ради добијања што поузданијих података, или скрупулозно тачних процена. То је најбоље урађено у студији „Становништво Народне Републике Србије 1834–1953“, која нам је послужила за приказивање броја укупног становништва, док смо за приказивање броја Рома користили постојеће пописне податке и процене изведене на основу увида у релевантну документацију и литературу.

Помињали смо већ да сви пописи становништва извршени у Кнежевини Србији нису обухватили и ромско становништво, или су га обухватили делимично. Тако је тек Пописом становништва из 1846. године, који се сматра доста поузданим, први пут пописано ромско становништво (стално насељено и ненасељено – чергари), заједно са осталим грађанима и по истим методолошким правилима (за која се не прилажу посебна објашњења). Пописом становништва из 1854. године и 1859. године обухваћени су само стално настањени, а не и „скитачки живот водећи Цигани“, док су Пописом из 1863. године поред

¹⁹ Заслугом Владимира Јакшића (1824–1899), професора државних наука на Лицеју и редовног члана Српског ученог друштва, стручњака високе европске репутације, утемељивача статистике становништва, народне економије и финансија, који је личним залагањем основао и метеоролошку статистику у Кнежевини Србији.

осталог становништва обухваћени „и стално живећи Цигани хришћанске и муслиманске вере, који по закону од 1854. године такође главницу од 5 талира годишње плаћају. Изузетак чине варош Београд и околје ужичко из којих су приликом крвавих сукоба у години 1862. они (Цигани) са Турцима заједно истерани“ (Становништво Народне Републике Србије 1834–1953, 1953).

Питање о народности први пут је у Србији постављено у попису становништва из 1866. године. Није познато како је то питање гласило и да ли је било дато какво упутство за давање одговора, али је очито да је циљ био јасно постављен: да се за сваког утврди да ли је влашке, циганске или које друге народности. Резултати овог пописа показују да је у Србији било 10,5% Влаха и 2,1% Цигана. У Попису из 1874. године етничка припадност није испитивана ни у ком облику, али је у свим наредним пописима од 1884. до 1910. године постојало питање о матерњем језику и вероисповести. Није дефинисано шта је матерњи језик, али се наглашава „да за Цигане којима је матерњи језик румунски (влашки) или српски треба забележити и примедбу да су Цигани“. Оваква примедба значи да се водила нарочита брига да се не би изгубио један део Цигана, што би се догодило ако би се народносноне скупине образовале само према одговору о матерњем језику (СЗС, Попис становништва, књ. XI, 1954). Према томе, пописи становништва у Кнежевини, и Краљевини Србији покушавали су да добију што вернију слику о етничком саставу становништва, мада та настојања нису увек резултирала и одговарајућим квалитетом добијених резултата.

С обзиром на то да су подаци о Ромима у неким пописима Кнежевине Србије сасвим изостали, на пример 1834. и 1850, послужићемо се и проценама изведеним на основу коришћења релевантне расположиве литературе и извора, а које су у својим радовима објавили В. Стипетић и Т. Вукановић.

Табела 1. Укупан број становника и број Рома у Кнежевини Србији

	1834	1846	1850	1854	1859	1863	1866	1874
Укупно	678192	915080	956893	998919	1078281	1108668	1216348	1353890
Роми	18000	11000	13000	12000	18000	20000	25527	24807
Удео (%)	2,7	1,2	1,4	1,2	1,7	1,8	2,1	1,8

Извор: Становништво Народне Републике Србије 1834–1953, 1953; Стипетић, В., 1975, Вукановић, Т., 1983.

Како су само малобројна градска насеља, а пре свега Београд, била изразито етнички хетерогена, интересантно је напоменути и да је према подацима „о числу и покрету људства града Београда“ за 1846. годину извршено и прво „разделеније“ популације на „феле“, односно на етничке и конфесионалне групе, док је Пописом из 1854. године извршено диференцирање на две категорије или „феле“, и то: „кавказку фелу“, како се тада називало индоевропско становништво, којој је припадало хришћанско (српско, гечко-цинцарско) и страно (католичко и протестантско) становништво, док су Јевреји и Цигани (и хришћанске и исламске вероисповести) представљали посебне конфесије, односно „феле“ (Стојановић, В., 1974). По социјалној структури, Роми су се делили на „скитаче“ (номадско

становништво) и стално настањене, углавном занатлије, док су се неки бавили и прошњом или били познати као „џамбаси“ (баве се одгојем, препродајом, крађом и „прерушавањем“ коња²⁰).

На Берлинском конгресу 1878. године Србија добија признање своје пуне политичке независности, а присаједињењем четири округа (Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички) увећава се са 37511 на 48303 квадратна километра и за 303097 становника²¹. Од тог времена па до балканских ратова у Краљевини Србији изведено је шест пописа становништва. Први попис обављен је 1884. године, а последњи 1910. године. Тежња да се статистичко посматрање прилагоди савременим захтевима науке и препорукама Међународних статистичких конгреса од 1872. године дошла је до изражаја доношењем Закона о попису становништва за 1890. годину. Поред тога, пописе је требало спровести помоћу индивидуалних упитника за сваког присутног становника или помоћу упитника за свако домаћинство. Ове препоруке поштоване су и у свим наредним пописима становништва.

Иако су сви пописи становништва извршени у Краљевини Србији садржали питања о етничкој припадности, за поједине пописне године није могуће добити резултате о народоносном саставу, односно броју Рома. Наиме, Попис из 1905. године није био довољно припремљен и резултати нису били задовољавајући, па је Управа државне статистике одустала од намере да их дефинитивно обради. Попис из 1910. године добро је припремљен, а добијени резултати оцењени су као задовољавајући. Претходни резултати објављени су 1911. године, док је рад на коначној обради прекинут због ратова (балкански и Први светски) и уништења пописне документације.

Табела 2. Укупан број становника и број Рома у Краљевини Србији

	1884	1890	1895	1900	1910
Укупно	1901736	2185448	2341675	2529196	2922058
Роми	5860	37572	46212	50492	-
Удео (%)	0,3	1,7	1,9	2,0	-

Извор: Становништво Народне Републике Србије 1834–1953; Вукановић Т., 1983.

Период с краја XIX и почетка XX века био је у Србији по многе чему, а нарочито по етничким променама, другачији од претходних. То је буран период сложених емиграционих и имиграционих процеса који је обухватио и ромско становништво. Безбројна локална сељакања и постепени прелазак на сталноседелачки начин живота учинила су да се они све чешће насељавају по селима, бавећи се пољопривредом, пре свега надничарењем, а мање производним и услужним делатностима. Тако је, на пример, 1890. године у Краљевини Србији регистровано 37572 Цигана, од којих је преко 80% живело у

²⁰ У јужној Србији и Шумадији било је насеља у којима су обитавали само Цигани џамбаси, а у Банату су џамбаси вешто организовали крађу и препродају коња, на чему су обилато зарађивали. Када би дошли у посед до крадених коња, они би их толико прерушили, да их је било веома тешко препознати. Коњима би ошишали гриве и реп, или би их исплели у плетенице или од коња без белега правили коње са белегом, тако што би врели качамак прилепили коњу на леђа, или где другде, те би на тим местима длака отпала, а место ње изникла друга – бела (Вукановић, Т., 1983).

²¹ Попис становништва извршен је само у новим областима 1879. године.

сеоским насељима, највише у подунавском (5620), а најмање у ужичком округу (314). У Београду је те године пописано 399, а у Нишу 933 Цигана. У градским срединама и даље су везани за одређена занимања, док се, без разлике на тип насеља у коме живе, неретко етнички идентификују са суседним становништвом, а најчешће изјављују српски матерњи језик.

Табела 3. Матерњи језик Рома према резултатима Пописа из 1895. године

Матерњи језик	Свега	%	Вароши	%	Села	%
Укупно	46612	100	8621	100	37591	100
Српски	25721	55,2	5172	60,0	20549	54,6
Ромски	11731	25,2	2782	32,3	8949	23,8
Румунски	8595	18,4	516	5,9	8079	21,5
Турски	565	1,2	151	1,8	414	1,1

Извор: Вукановић, Т., 1983.

Због настојања Рома да се у локалној средини идентификују са суседном етничком заједницом сваки податак о њиховом броју, установљен пописима становништва, може се доводити у сумњу. Но, без обзира на то, чињеница је да су статистичке службе биле свесне значаја познавања етнокултурних и етноконфесионалних карактеристика свога становништва, и у границама својих статистичких могућности урадиле најбоље што су могле.

* * * *

У поглављу *Уводне и методолошке напомене* већ је констатовано да су у Србији (у оквиру Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије) спроведена два пописа становништва, и то 1921. године и 1931. године. У оба ова пописа тежиште је стављено на матерњи језик и вероисповест, преко којих је посредно могуће добити информације о етничкој структури становништва, али не и издвојити из ње ромску популацију. Резултати ових пописа не дају могућност одређивања броја Рома укрштањем података о матерњем језику и вероисповести, због тога што у статистичким класификацијама цигански језик није био предвиђен, док су по вероисповести били сврставани са осталим православним, муслиманским, католичким и другим конфесионално изјашњеним (или неизјашњеним) становништвом.

На основу резултата Пописа из 1921. године, 41208 лица, или 0,9% становника Србије, изјавило је да говори један од матерњих језика који је при обради разврстан у категорију „остали језици и непознато“. Највише њих било је у централној Србији (60,0%), Војводини (21,7%) и на Косову и Метохији (17,9%). За исту, 1921. годину, Т. Вукановић процењује број Цигана у Србији на 34919, наводећи да су најраспрострањенији у северној и јужној Србији (89,2%, укључујући Косово и делове Македоније), Банату (8,8%) и Бачкој (2,0%).

Попис из 1931. године је формално садржао питање о народности, али су све југословенске народности исказане као једна под називом „југословенска“. Што се тиче матерњег језика и употребе комбинованих података са вероисповешћу, постоје иста ограничења која су наведена и за Попис од 1921. године.

4.0. Роми према резултатима пописа становништва у периоду после Другог светског рата са детаљном анализом резултата Пописа 2011.

4.1. О питањима етнокултурне мимикрије и ромског етничког идентитета 1948-2011.

Да су Роми становништво које се у погледу смера и карактеристика етничке мимикрије и флотантног понашања разликује од осталих мањинских заједница у Србији, потврђују и резултати свих пописа становништва спроведени у периоду после Другог светског рата.

Табела 4. Кретање броја Рома у Србији 1948–2011.

	1948	1953	1961	1971	1981*	1991*	2002	2011
Србија	52181	58800	9826	49894	76833	94492	108193	147604
Индекс								
	1953/1948	1961/1953	1971/1961	1981/1971	1991/1981	2002/1991	2011/2002	2011/1948
Србија	112,7	16,7	507,8	153,9	122,9	114,5	136,4	282,8

Извор: Књиге пописа становништва 1948–1971. и посебна обрада пописа 1981–2011. године.

*Подаци сведени према методолошким решењима за укупно становништво примењеним у пописима 2002. и 2011. године.

Сигурно да основне разлоге мимикрије треба тражити у искуствима историјске прошлости, културолошким чиниоцима, образовању, сиромаштву, заостајању у формирању политичких и културних организација, па и у непостојању државе матице. Међутим, мали пораст броја декларисаних Рома 1948–1953. године и дубока регресија у њиховом националном опредељењу 1953–1961. године, односно прогресија изражена после 60-их година прошлог века, најчешће се приписује методолошким решењима у прикупљању етностатистичких података. Стога је одговор на питање „због чега се Роми у погледу пописних резултата губе и јављају као ‘народ понорница’” (Станковић, В., 1992) веома сложен и захтева мултидисциплинарни приступ у расветљавању и објашњењу односа ромског етнопсихичког субјективитета према сопственом етничком идентитету у променљивим условима средине у којима се врше пописи становништва.

Иако статистички налази не могу разрешити и објаснити периодично дистанцирање, или „враћање” Рома у пописима становништва властитом етничком корпусу, могу документовано указати на разлике статистичких исказа код националног, језичког и верског опредељења ове популације. Због тога смо анализирали податке између „субјективних” (националност) и „објективнијих”²² (матерњи језик и вероисповест) етничких обележја, мада се, када је реч о Ромима, ни ови одговори не могу сматрати најпоузданијим контролним параметрима о етничком опредељењу. Наиме, „тежак друштвени

²² Матерњи језик (и вероисповест) јесте питање „у већој мери базирано на објективним елементима него што је то случај код народности, оно као такво понекад боље омогућује правилно сагледавање етничке структуре становништва ... јер треба да покаже колико субјективан критеријум код давања одговора о националности може да има своје недостатке” (Брезник, Д. и др., 1978).

положај Рома кроз целу њихову историју, наметнуо је овој групи да поред матерњег, познаје и језик средине у којој живи. Овај 'спољни' језик постаје временом говорни језик, док се матерњи језик губи или задржава у комуникацији са сународницима и унутар породице“ (Петровић, Р., 1992).

Да и у погледу конфесионалне стабилности Роми нису најдоследнији, забележио је још у XVII веку турски путописац Евлија Челебија, истичући да се Роми без тешкоћа прилагођавају, јер „са хришћанима славе Ускрс, са муслиманима Курбан-бајрам, а са Јеврејима Шума-бајрам“. У каснијим стручним и научним разматрањима конфесионална лабилност Рома најчешће се позивала на чињеницу да Роми немају сопствену веру, понету још из прапостојбине. Зато су се прилагођавали и, у различитим друштвено-историјским периодима и под различитим околностима, прихватили религију оне земље у коју су долазили. Такође, постоје мишљења да су Роми веру одржавали и комбинујући различите верске норме и паганске обичаје формирајући тако „своју веру“ (врста љареманства). Ово се посебно уочава код оних Рома који су у својој етничкој историји прошли кроз ислам и хришћанство, као што је то био случај у Србији са изузетком Војводине²³.

Компарацијом пописних података из 1981. и 2011. године могу се установити значајна одступања и неподударности националне припадности и матерњег језика.

Табела 5. Матерњи језик Рома у Републици Србији 1981. и у Републици Србији 2011.

	Попис 1981	Попис 2011					
		укупно	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
Укупно	76833	147604	27325	42391	20649	57239	...
Ромски	58527	98872	18596	26790	10864	42622	...
Српски	16449	43926	7633	12818	9496	13979	...
Албански	87	1393	725	568	60	40	...
Мађарски	428	912	0	912	0	0	...
Влашки	130	332	27	8	18	279	...
Румунски	912	1308	202	924	125	57	...
Бугарски	19	98	1	0	4	93	...
Остало и непознато	281	763	141	371	82	169	...

Извор: Ова, као и све наредне табеле, добијена је посебном обрадом у Републичком заводу за статистику.

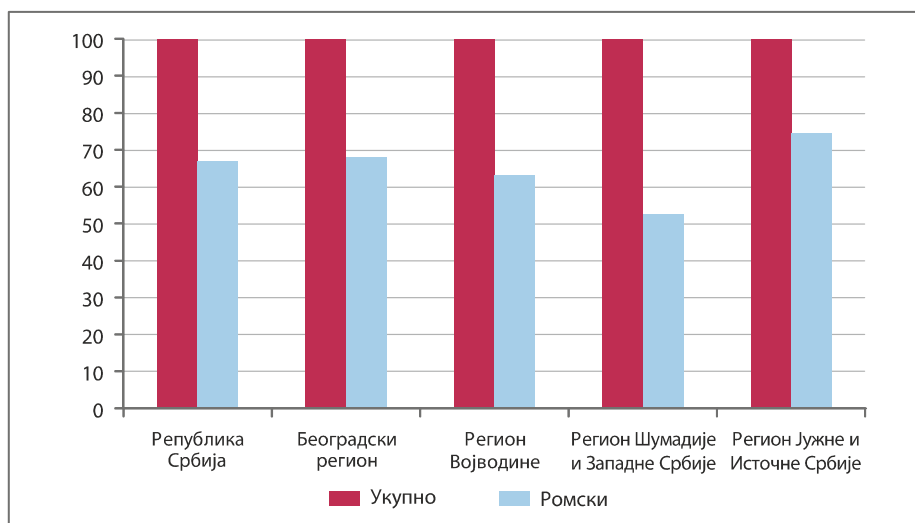
Очигледно да је у 1981, као и у 2011. години, број национално декларисаних Рома већи од броја Рома који су за матерњи језик изјавили ромски. У 1981. години ромски матерњи језик изјавило је 76,2%, а 2011. године 66,9% од укупно Рома, што значи да је у 2011. години сваки трећи Ром у Србији матерњим језиком сматрао неки други (најчешће српски), а не ромски. Регионално посматрано, готово половина Рома Шумадије и Западне Србије српски сматра својим матерњим језиком, док су најмања

²³ Роми у Војводини, као и у Румунији, Хрватској и Словенији, односно Роми који су од давних дана припадници хришћанства далеко су „стабилнији“ у очувању својих хришћанских обичаја и религијских дужности (Вукановић, Т., 1983).

одступања између националног опредељења и матерњег језика регистрована у Региону Јужне и Источне Србије.

Неповољна друштвена клима у Србији, посебно деведесетих година прошлог века, могла би објаснити опадање удела ромског језика у укупном броју Рома 2011, те је његова „србизација“ израз могуће бојазни и делимичног дистанцирања од свог етничког идентитета. С друге стране, повећање броја декларисаних Рома и Рома којима матерњи језик није ромски, може значити да још увек „немају развијену свест у тој мери да одлуче шта стварно хоће. Да ли хоће лагану асимилацију са већинским народом у коме живе, или хоће да очувају свој етнички идентитет, те стога остају у трајној амбиваленцији између ове две могућности“ (Ђорђевић, Д., Филиповић, М., 2006). Осим тога, жеља за бржом интеграцијом такође може бити један од узрока недеklarисања ромског матерњег језика, али и знак да Роми желе да изађу из граница махалског (гетоизираниог) живота и активно се укључе у процес просветне, економске и уопште друштвене еманципације у средини у којој живе. Међутим, чини се да још увек постоји подељеност у вези с тим да ли да се приклоне интеграцији (а да је не виде као асимилацију) или да траже препознавање као одвојене и посебне културе.

Графикон 1. Укупно Роми и Роми ромског матерњег језика по регионима, 2011.

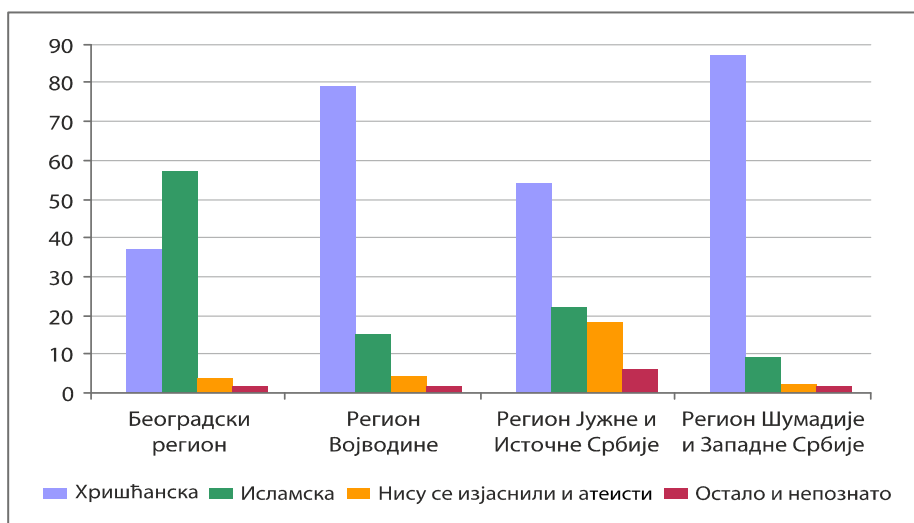

Од укупног броја Рома у Србији 2011. године, највише је декларисаних хришћана (61,2%) ромског (54,6%) и српског (42,2%) матерњег језика, при чему у невеликом броју има и православца мађарског матерњег језика, односно католика српског, влашког и румунског матерњег језика. Као Роми исламске вероисповести декларисало се 24,8%, а матерњи језик им је ромски, српски и албански. Најизразитија национална, језичка и верска подударност (97,1%) запажа се код Рома албанског матерњег језика. Знатан део Рома (14,0%) није се верски изјаснио, или се изјаснио као припадник нехришћанских и неисламских вероисповести, односно као непостојећа конфесија (на пример, комуниста, Џедаја и сл.). Највише њих (77,3%) изјавило је ромски матерњи језик.

Табела 6. Роми у Србији према вероисповести и матерњем језику, 2011.

	Укупно	Православна	Католичка	Протестантска	Ислам	Нису верници	Остало
Укупно	147604	82454	4865	2966	35591	1094	19634
Ромски	98872	43423	3179	2699	32572	974	16025
Српски	43926	37419	486	221	2549	109	3142
Албански	1393	8	6	0	1350	0	29
Мађарски	912	66	736	20	0	5	85
Влашки	332	320	7	0	0	0	5
Румунски	1308	838	387	15	2	0	65

Укрштени етностатистички подаци указују на слабости групног ромског идентитета, које су биле нарочито изражене до 60-их година прошлог века, као и касније започет процес његовог изграђивања и јачања. У том процесу још значајнију улогу морали би да имају сви релевантни субјекти – од ромских организација, образовних, политичких и културних институција до истакнутих појединаца и ромске елите.

Графикон 2. Роми према вероисповести, по регионима, 2011. (%)

У неким земљама, нарочито ако су вишенационалне државе, реч националност употребљава се у истом значењу као и реч држављанство. Отуда је потребно разликовати политичку (правну) националност од етничке националности. У Попису 2011. године прикупљани су и подаци о држављанству који, када је реч о Ромима, показују висок степен поклапања правне и етничке националности (98,8%), мада су евидентирани и случајеви двојног држављанства (989), држављанства друге државе (568), као и Роми без држављанства (105).

4.2. Просторни распоред Рома

Територију Србије одликовали су у прошлости јаки процеси размештаја и преразмештаја становништва у којима су учествовали и Роми, а узроци тих процеса у дубокој су вези са историјским и политичким збивањима у датим историјским тренуцима. Без разлике да ли су покретања била принудна или добровољна, оставила су неизбрисив траг у обичајима, култури и религији и посебно се одразила на територијални распоред ромске популације.

Просторни распоред Рома, као динамичан феномен, тешко је пратити због тога што Роми нигде нису територијално концентрисани у смислу да чине једну хомогену структуру на неком одређеном простору Србије. Као специфично мањинско становништво, расути су у великом броју насеља, најчешће живећи у посебним и изолованим деловима, али и дисперзивно измешани са већинским становништвом. Стога разматрање просторног размештаја има за циљ само да укаже на неке односе регионалног распореда и распореда по типу насеља Србије.

Према резултатима последњег пописа становништва регистровано је 147604 Рома, или 2,1% од укупног броја становника Србије²⁴. У односу на резултате претходних пописа, Роми бележе позитиван популациони раст. Тај раст, међутим, није детерминисан само биолошком и миграционом компонентом, већ је под утицајем и недемографских фактора, односно променљивих етностатистичких исказа у различитим пописима становништва. Због тога бројно кретање и просторно-демографске промене, нарочито неравномеран и поларизован размештај испољен високом концентрацијом Рома у урбаним срединама, значајно одударају од динамике и просторне дистрибуције укупног становништва Србије и свих њених регионалних целина.

Табела 7. Индекс кретања укупног и ромског становништва по регионима и типу насеља, 1981–2011.

	Укупно				Роми			
	1991/1981	2002/1991	2011/2002	2011/1981	1991/1981	2002/1991	2011/2002	2011/1981
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	101,2	95,8	95,9	93,0	123,0	114,5	136,4	192,1
Градска	112,3	101,2	101,1	114,9	138,7	113,5	133,6	210,4
Остала	91,0	89,7	89,1	72,7	103,7	116,1	141,0	169,6
Београдски регион	109,0	98,4	105,3	112,9	156,5	135,0	142,4	300,7
Градска	109,0	97,8	104,9	111,8	172,9	140,1	137,6	333,3
Остала	108,8	101,1	106,9	117,6	112,3	113,9	166,6	213,1
Регион Војводине	99,0	100,9	95,1	94,9	123,7	119,3	145,9	215,3
Градска	99,6	105,8	99,5	104,9	150,3	126,0	153,9	291,5
Остала	98,2	95,1	89,2	83,4	110,2	114,5	139,8	176,4
Регион Шумадије и Западне Србије	101,0	94,3	95,1	90,5	122,3	123,0	151,7	228,1
Градска	117,7	101,8	100,4	120,4	152,4	116,9	143,1	254,8
Остала	91,7	88,9	90,7	74,0	100,4	129,8	160,2	208,6
Регион Јужне и Источне Србије	98,0	90,3	89,2	79,0	115,0	103,3	123,5	146,8
Градска	133,7	100,1	98,1	131,3	124,6	99,4	121,4	150,2
Остала	81,6	83,0	81,2	55,0	97,1	112,8	128,1	140,3
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

²⁴ Истим пописом регистровано је и 9464 Рома на раду или боравку као чланови породице у иностранству. Они нису укључени у укупно становништво, али ће о овом контингенту бити посебно речи у поглављу о миграцијама.

У 2011. години највише Рома пописано је у Региону Јужне и Источне Србије (38,7%), затим у Војводини (28,7%), Београдском региону (18,6%) и Региону Шумадије и Западне Србије (14,0%).

Роми Јужне и Источне Србије²⁵ размештени су у свим областима овог региона, са израженом неравномерношћу распореда међу областима. Тако је у три области (Пчињској, Нишавској и Јабланичкој) концентрисано 64,2% у односу на све Роме региона, при чему су најзаступљенији у општинама Врање, Бујановац, Ниш, Алексинац и Лесковац. Општине у којима није регистрован ни један становник ромске националности су Црна Трава и Кнић.

Неравномерни територијални распоред Рома карактеристичан је и за Војводину²⁶, у којој је у три области (Јужнобачкој, Средњобачкој и Јужнобанатској) живело 61,0% од свих војвођанских Рома, највише у општинама Нови Сад, Зрењанин, Вршац и Панчево.

Изразито поларизован размештај примећује се и у оквиру општина Београдског региона²⁷, посебно када се има у виду да је у градским насељима концентрисано 80,7% од укупне београдске ромске популације.

Најмањи број Рома регистрован је у Региону Шумадије и Западне Србије²⁸ (13,9% од укупне ромске популације Србије). И они су неравномерно распоређени по областима, а највише их има у Мачванској, Колубарској, Расинској и Рашкој области у којима живи 79,3% од укупно Рома овог региона. Најбројнији су у општинама Шабац, Ваљево, Уб, Крушевац, Краљево и Крагујевац.

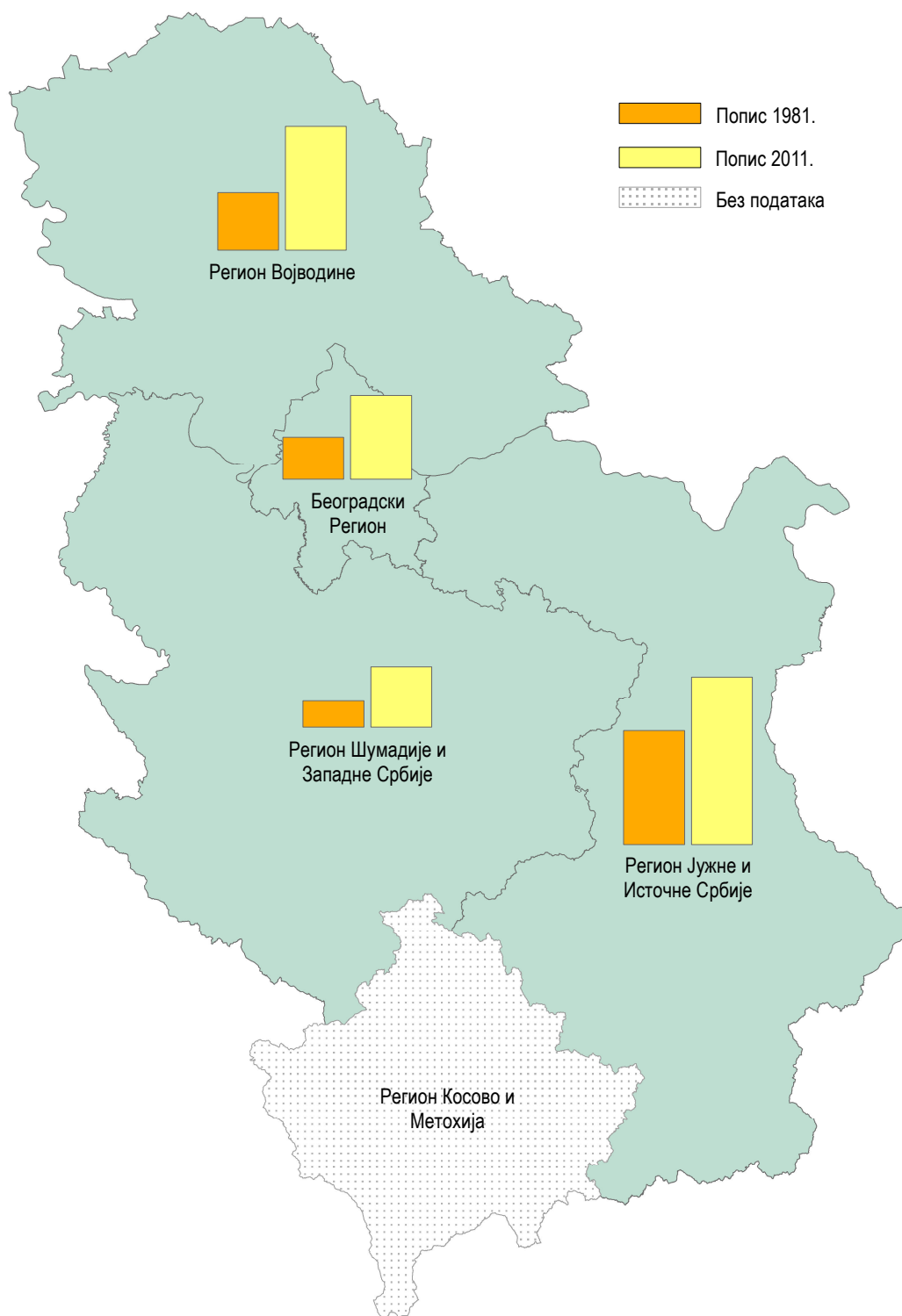
²⁵ Регион Јужне и Источне Србије подељен је на девет области, и то: Борска област, Браничевска област, Зајечарска област, Јабланичка област, Нишавска област, Пиротска област, Подунавска област, Пчињска област и Топличка област.

²⁶ Регион Војводина подељен је на седам области: Западнобачка, Јужнобанатска, Јужнобачка, Севернобанатска, Севернобачка, Средњобачка и Сремска област.

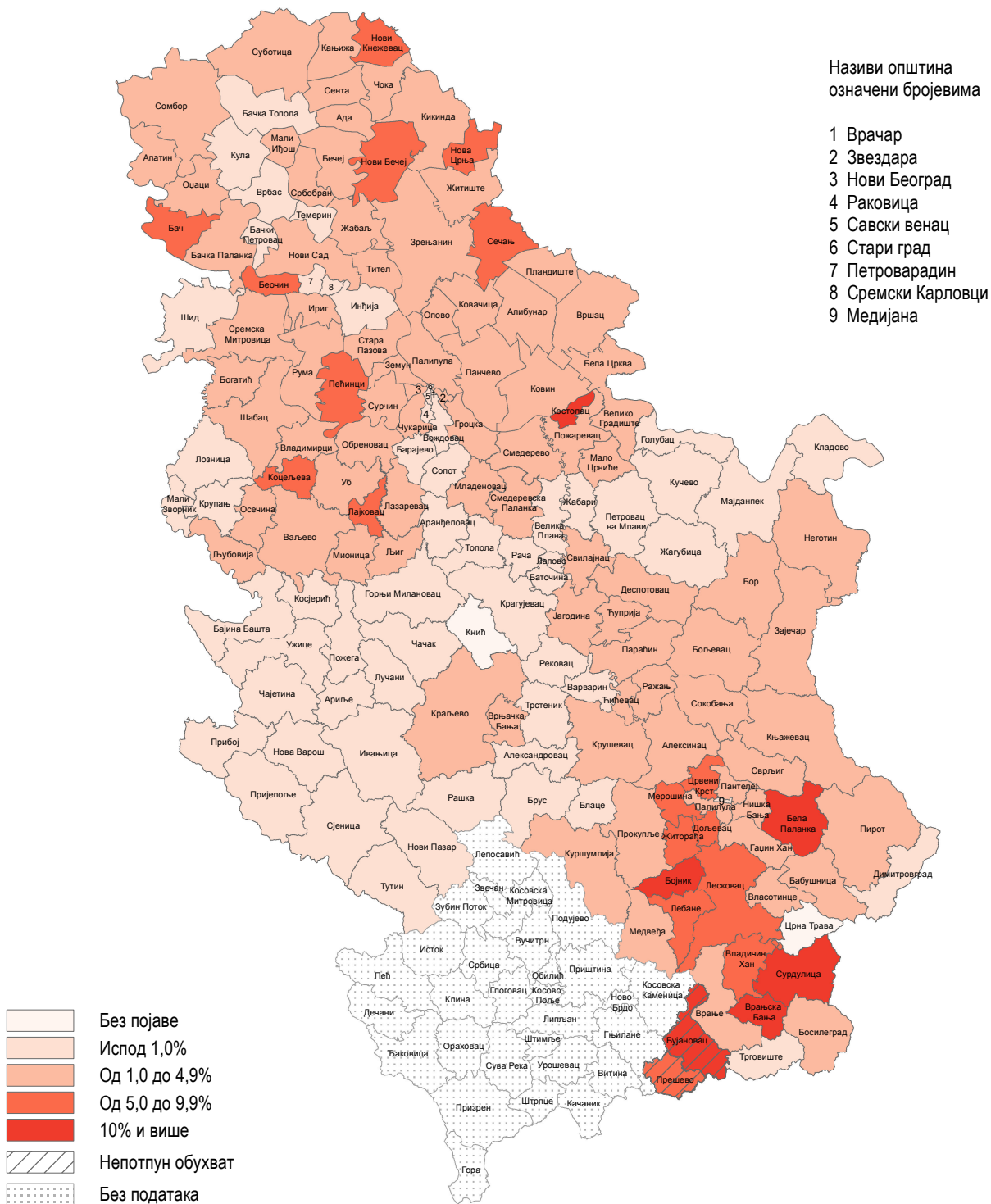
²⁷ Београдски регион чини седамнаест општина (Барајево, Вождовац, Врачар, Гроцка, Звездара, Земун, Лазаревац, Младеновац, Нови Београд, Обреновац, Палилула, Раковица, Савски венац, Сопот, Стари град, Сурчин и Чукарица. Чисто градске општине су: Врачар, Звездара, Нови Београд, Раковица, Савски венац и Стари град.

²⁸ Регион Шумадија и Западна Србија подељен је на осам области: Златиборска, Колубарска, Мачванска, Моравичка, Поморавска, Расинска, Рашка и Шумадијска област.

Карта 1. Кретање броја Рома по регионима 1981–2011.

Карта 2. Удео Рома у укупном становништву, по општинама, Попис 2011.

Роми представљају етничку заједницу са дијаметрално супротном динамиком од демографских токова у Републици Србији, која је видљива и на најнижим територијалним нивоима. Удео градских Рома се у периоду 1981–2011. године више него удвостручио (пораст 110,3%), а у осталим насељима се повећао за више од две трећине (69,6%). Треба нагласити да су у порасту градског ромског становништва јаку улогу имали одређени градови, пре свега Београд²⁹, Ниш, Лесковац, Нови Сад, итд. Гравитирања Рома према граду утицала су на формирање нових станишта, а „та етничко-урбана острва су, по традицији, периферијског типа, мада су у новије време нека од њих урасла у централно градско ткиво, услед интензивне урбане експанзије. Махале, међутим, најчешће опстају као етничко-урбане мртваје и неповратни материјални доказ једне традиционално убоге социјалне егзистенције. Њихова 'историјска улога' у конзервирању етничке компактности и стихијском неговању ромског културног идентитета плаћена је високом ценом: скоро потпуном етничком маргиналношћу на свим пољима друштвено-економског и културног живота“ (Станковић, В. 1992).

Табела 8. Укупно становништво и Роми у Србији по регионима и типу насеља, 1981–2011.

	Укупно				Роми			
	1981	1991	2002	2011	1981	1991	2002	2011
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	7729236	7822795	7498001	7186862	76833	94492	108193	147604
Градска	3718104	4173778	4225896	4271872	42398	58799	66763	89201
Београдски регион	1470073	1602226	1576124	1659440	9086	14220	19191	27325
Градска	1202497	1311176	1281801	1344844	6623	11453	16040	22077
Регион Војводине	2034772	2013889	2031992	1931809	19693	24366	29057	42391
Градска	1093034	1088809	1152295	1146731	6647	9991	12593	19376
Регион Шумадије и Западне Србије	2243885	2266428	2136881	2031697	9053	11069	13614	20649
Градска	800536	942221	959331	963548	3814	5811	6791	9718
Регион Јужне и Источне Србије	1980506	1940252	1753004	1563916	39001	44837	46331	57239
Градска	622037	831572	832469	816749	25314	31544	31339	38030
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

Из напред реченог може се закључити да просторни распореда Рома у Србији, чија је главна одлика територијална раштрканост са слабом просторно-демографском снагом, има негативну улогу у напретку и друштвено-економском преображају ромског становништва, јер успорава могућности њихове брже афирмације и укључивања у процесе одлучивања (посебно на локалном нивоу).

²⁹ Према истраживањима Горана Башића и Божидара Јакшића („Уметност преживљавања - Где и како живе Роми у Србији“, 2005), у Београду је евидентирано преко 150 насеобина Рома, док је таквих насеобина у Нишу мање, али је већа концентрација ромског становништва.

5.0. Фертилитет ромског становништва

На основу ранијих демографских истраживања³⁰ може се установити да се ромско становништво, иако маргинализовано и недовољно укључено у главне токове модернизације друштва, ипак сучељава са променама у демографском развоју. Те промене су колебљиве и споре, па се улазак Рома у фазу модернизације демографских токова догодио знатно касније од других, пре свега хришћанских, популација Србије. За објашњење одлагања и кашњења демографске транзиције ромске популације од великог значаја су утицаји социоекономских и културних фактора, при чему су у противречности између модернизације и отпора традицији значајну улогу имале и друштвена изолованост и друштвена субординираност, успоравајући дубље друштвене промене код Рома, а самим тим и демографски преображај.

На основу висине компоненти природног кретања становништва не може се прецизно разлучити интензитет утицаја различитих друштвено-економских, културних и осталих процеса на репродуктивно понашање Рома, али се уочавају промене у односу према схватањима репродукције и лагано прилагођавање савременијим демографским токовима. Тако је утврђено да млађе генерације Ромкиња рађају мањи број деце него старије, иако се кретање апсолутног броја рођених и умрлих не може подвести ни под једну фазу класичне демографске транзиције³¹, с тим што кретање стопа наталитета и морталитета ипак индицира појаву друге фазе демографске транзиције, у којој се ниском морталитету придружује лагано смањење наталитета и природног прираштаја.

Сучељавање ромске популације са променама у репродуктивном понашању потврђује и разматрање фертилитета, као позитивне компоненте природног кретања сваке људске заједнице. Фертилитет је преко индивидуалних биолошких својстава човека повезан са природним процесима у становништву, а преко њихове комплексне детерминисаности у одређеној средини и времену и са свим битним чиниоцима социјалног развоја. У том смислу плодност ромске популације условљена је, пре свега, демографским чиниоцима (старосном и полном структуром, морталитетом итд.), али и чиниоцима друштвене природе (економском активношћу, нивоом образовања, културом и др.) који доводе до промене ставова о величини породице.

У анализи фертилитета могу се користити два приступа: трансверзални, чији је извор витална статистика, и лонгитудинални, који користи резултате пописа становништва, а чији је квантитативни израз стопа кумулативног фертилитета (под којим се подразумева просечан број живорођене деце на једну жену). Ми ћемо користити лонгитудинални приступ³², обухватајући све Ромкиње старије од 15 година, односно генерације жена које се налазе у фертилном добу (15–49 година), као и Ромкиње које су завршиле репродукцију (старије од 49 година). Са гледишта времена у коме су живе и остваривале своју репродуктивну функцију, Ромкиње старије од 49 година рођене су 1960. године и раније, док је у

³⁰ Види: Петровић, Р., 1989; Мацура, М., 1993; Кнежевић, А., 2010.

³¹ Апсолутни број рођених, умрлих и природног прираштаја расте (живорођени 1570, умрли 478 у 1981. години, живорођени 2370, умрли 722 у 1991. години и живорођени 2663, умрли 795 у 2010. години). Стопа наталитета опала је са 20,4 промила у 1981. на 18,0 промила у 2010, док је истовремено стопа морталитета опала са 6,2 на 5,4 промила. Треба имати на уму да се националност живорођених одређује према националности мајке, док за умрле податке о националности дају сродници или познаници.

³² Недостатак лонгитудиналног приступа огледа се у томе што се фертилитет кохорте посматра за део генерације регистрован у попису који не мора у пуној мери да репрезентује фертилитет своје генерације због разлика у смртности жена.

старосној групи од 15–49 година заступљено 35 генерација жена рођених у периоду од 1961. до 1996. године.

Табела 9. Просечан број живорођене деце Ромкиња у Србији старих 15 и више година, 1981, 1991 и 2011.

Старост	1981	1991	2011
15–19 год.	0,39	0,45	0,33
20–24	1,45	1,46	1,38
25–29	2,35	2,34	2,31
30–34	2,87	2,73	2,75
35–39	3,40	2,97	2,88
40–44	3,67	3,45	2,86
45–49	3,90	3,49	2,84
50–54	4,05	3,52	2,85
55–59	4,26	3,73	2,85
60–64	4,46	3,85	2,97
65 и више год.	4,91	4,29	3,17

Смањење броја живорођене деце карактеристично је за све старосне кохорте³³, с тим што старије кохорте Ромкиња имају вишу стопу кумулативног фертилитета, без разлике на период посматрања. Тако Ромкиње које су у време спровођења Пописа 1981. године изашле из фертилног периода имају изразито већи број живорођене деце од Ромкиња које су биле исте старости у време спровођења Пописа 2011. године, што јасно говори о тенденцији пада фертилитета. Међутим, упркос смањењу кумулативних стопа фертилитета, очигледна је њихова изразита диференцијација између Ромкиња и преосталог дела женског становништва Србије, при чему транзиција фертилитета није захватила све жене ромске популације подједнако³⁴. Због тога треба обратити пажњу на две релације, и то: однос просечног броја живорођене деце између укупно Ромкиња и преосталог женског становништва Србије, и однос унутар ромског етнодемографског круга, тј. његове хришћанске и исламске компоненте.

³³ Резултати међународног програма истраживања (Multiple Indicator Cluster Survey), које је креирао УНИЦЕФ, а која су успешно спроведена у 6392 домаћинства (1711 ромска) у сарадњи са Републичким заводом за статистику и објављени у публикацији „Праћење стања и положаја деце и жена – Истраживање вишеструких показатеља 2010“ показују да се стопе раног рађања значајно разликују код Ромкиња у односу на женску популацију Србије. Тако се стопе рађања адолесценткиња Србије крећу у распону од 2,4 (Београдски регион) до 37,7 (Регион Војводине), док се те стопе за Ромкиње крећу у распону 128,3 у градским насељима, до 218,4 у осталим насељима. Скоро једна трећина жена старости од 20 до 24 године родила је живорођено дете пре своје 18. године. Рано рађање је чешћа појава код жена без образовања или само са основном школом. Истим истраживањем установљено је и да су скоро свим порођајима Ромкиња (односи се на 440 испитиваних жена), током две године које су претходиле истраживању, присуствовала стручна лица, односно да је удео Ромкиња које су се породиле у здравственој установи висок и износи 99%. Треба поменути и да је процена смртности ромске деце старе до пет година знатно изнад националног просека. Тако је вероватноћа да ће дете умрети пре навршене пете године око 15 на хиљаду живорођене ромске деце.

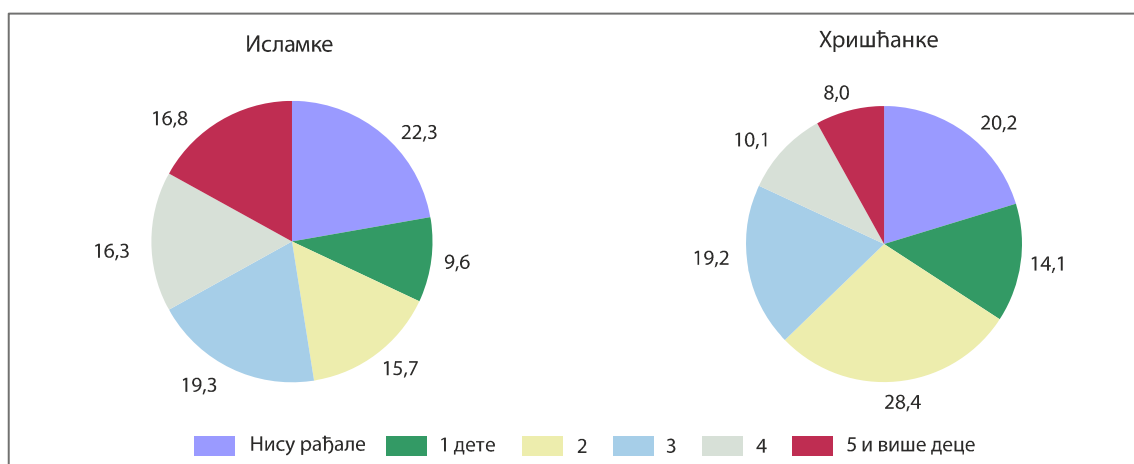
³⁴ Осим Ромкиња, високофертилне групе су и Албанке и Муслиманке (Бошњациње), с тим што су 60-их година прошлог века Албанке и Бошњациње имале готово идентичан модел репродукције, али је код Муслиманки забележена изразита тенденција снижавања фертилитета, док се репродуктивни модел Албанки мења знатно спорије.

Табела 10. Просечан број живорођене деце укупног женског становништва и Ромкиња Србије по старости и регионима, 2011.

Старост жена	Укупно женско становништво Републике Србије	Ромкиње					
		укупно	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
15–19 год.	0,03	0,33	0,32	0,36	0,31	0,32	...
20–24	0,25	1,38	1,33	1,42	1,22	1,43	...
25–29	0,73	2,31	2,38	2,29	2,11	2,37	...
30–34	1,26	2,75	2,85	2,79	2,57	2,73	...
35–39	1,60	2,88	3,12	2,89	2,83	2,77	...
40–44	1,74	2,86	3,18	2,96	2,76	2,69	...
45–49	1,80	2,84	3,02	2,98	2,70	2,70	...
50–54	1,83	2,85	3,15	2,96	2,64	2,74	...
55–59	1,83	2,85	3,31	2,91	2,58	2,74	...
60–64	1,80	2,97	3,34	3,03	2,54	2,99	...
65 и више год.	1,82	3,17	3,67	3,22	2,82	3,09	...

Тако је просечан број живорођене деце у 2011. години за женско становништво Републике Србије износио 1,46, а за Ромкиње исламског верског опредељења 3,56, православне 2,72, католичке 2,74 и протестантске вероисповести 2,59.

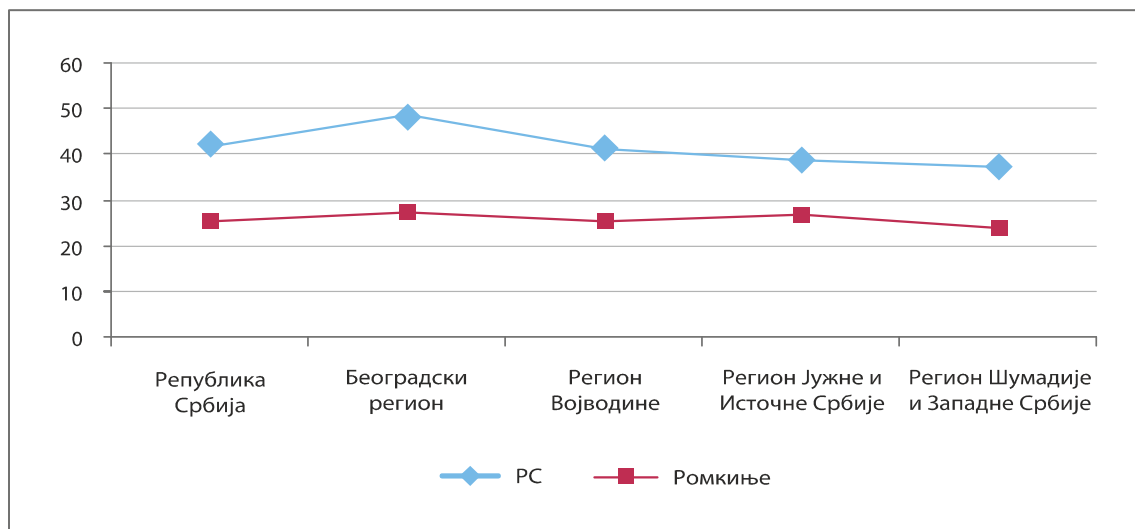
Графикон 3. Ромкиње по вероисповести и броју живорођене деце, 2011. (%)

Сагледавање структуре женског становништва према старости и броју живорођене деце омогућава да се утврди обим неучествовања Ромкиња у репродукцији и упоређи са истом појавом за женско становништво Србије. Неучествовање у репродукцији може бити условљено различитим факторима (биолошким, социоекономским, психолошким и другим), који, судећи по подацима за 2011.

годину, нису имали исте ефекте на ромско и остало женско становништво Србије. Тако је изражена разлика у уделима жена свих генерација које нису учествовале у репродукцији.

Графикон 4. Жене у Републици Србији и Ромкиње, које нису учествовале у репродукцији, по регионима, 2011. (%)

Знатно мање неучествовање Ромкиња у репродукцији може се тумачити и различитим схватањима о величини породице, односно споријим мењањем традиционалних схватања репродуктивних норми.

Подаци за 2011. годину такође откривају да постоје знатне разлике у структури удела жена према броју живорођене деце, карактеристичне за све кохорте.

Посматрајући старосне кохорте жена које су изашле из репродуктивног периода, може се установити да у Србији доминирају жене које су родиле једно или двоје деце, док код Ромкиња доминирају жене које су родиле троје и више деце, с тим што удели вишег реда рођења (петоро и више деце) за кохорту жена старих 65 и више година показују да је више од једне петине Ромкиња (21,6%) и тек 2,2% од укупно осталих жена родило петоро и више деце.

Табела 11. Удели укупног женског становништва и Ромкиња у Републици Србији према броју живорођене деце и старости, 2011.

	Нису рађале	Број живорођене деце				
		1 дете	2	3	4	5 и више деце
15–19 год.						
Укупно	97,3	2,1	0,6	0,0	0,0	0,0
Ромкиње	75,7	16,7	6,5	1,0	0,1	0,0
20–24						
Укупно	82,1	11,8	5,0	0,8	0,2	0,1
Ромкиње	31,4	22,4	26,2	12,2	4,6	1,2
25–29						
Укупно	55,3	22,4	18,0	3,3	0,7	0,3
Ромкиње	14,7	14,0	28,2	22,4	13,9	6,8
30–34						
Укупно	30,6	25,4	34,6	7,3	1,4	0,7
Ромкиње	9,7	10,0	26,7	24,2	17,5	11,9
35–39						
Укупно	18,1	22,0	46,3	10,7	2,0	0,9
Ромкиње	7,5	9,2	29,0	24,6	16,9	12,8
40–44						
Укупно	13,0	20,0	51,8	11,9	2,3	1,0
Ромкиње	7,8	9,3	30,7	24,3	14,2	13,7
45–49						
Укупно	10,6	18,4	55,8	12,0	2,2	1,0
Ромкиње	6,9	9,7	33,0	24,4	12,9	13,1
50–54						
Укупно	8,9	17,5	59,4	11,3	2,0	0,9
Ромкиње	6,9	8,6	33,3	24,8	13,1	13,3
55–59						
Укупно	8,3	17,9	60,8	10,2	1,8	1,0
Ромкиње	7,7	9,4	31,8	24,4	12,7	14,0
60–64						
Укупно	8,3	20,6	58,7	9,5	1,9	1,0
Ромкиње	7,7	9,7	30,6	22,3	13,9	15,8
65 и више год.						
Укупно	11,4	24,9	47,4	11,7	3,4	2,2
Ромкиње	10,2	9,2	20,8	22,8	15,4	21,6

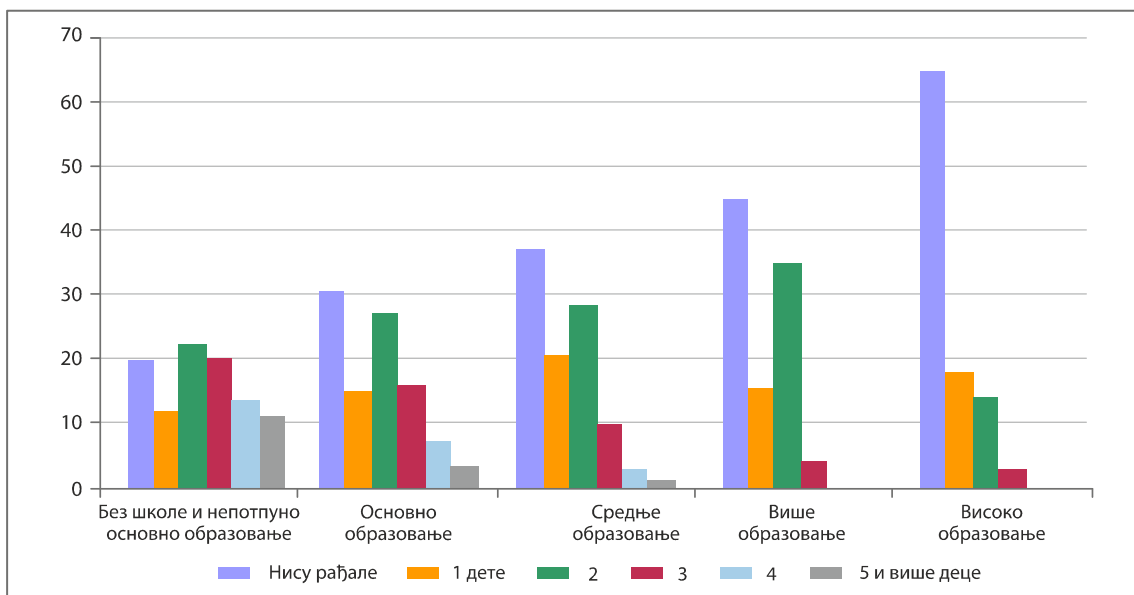

5.1. Фертилитет према школској спреми и активности

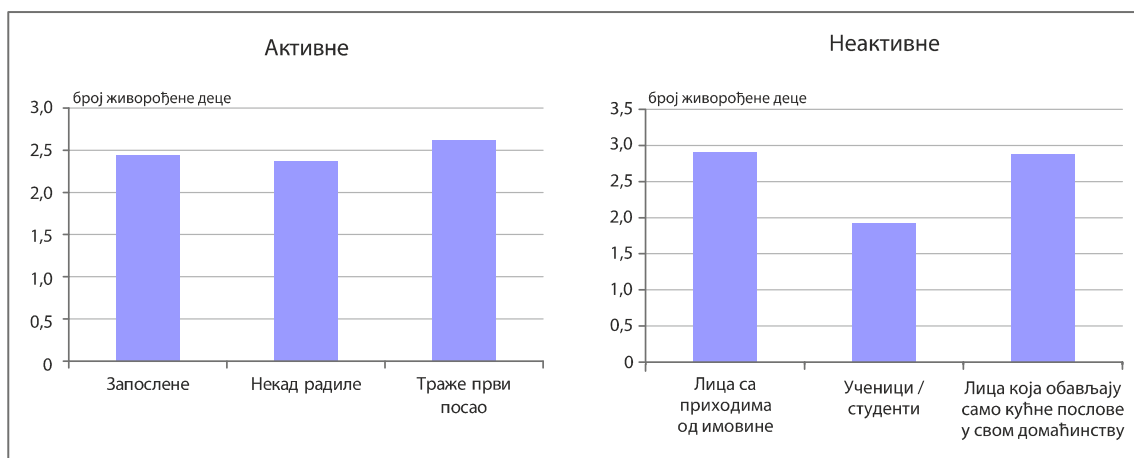
Образовање је једна од основних детерминанти фертилитета, мада се разлике у нивоу плодности не могу тумачити искључиво утицајем образовног фактора, већ и низом других чинилаца који се преплићу са школском спремом и директно или индиректно утичу и на репродуктивно понашање. Опште је познато да су жене нижег нивоа образовања економски мање активне, традиционално оптерећеније и склоније удаји и започињању рађања у ранијим годинама.

Из података за 2011. годину може се установити висока корелација између школске спреме и броја живорођене деце. Тако су Ромкиње које немају школу у просеку рађале 1,4 деце више од Ромкиња са средњим образовањем, док су најмањи просечан број живорођене деце имале Ромкиње са вишим и високим образовањем (табела 12).

Графикон 5. Ромкиње у репродуктивном периоду према школској спреми и броју живорођене деце, 2011. (%)

Веза између нивоа образовања и броја живорођене деце потврђује се на свим регионалним нивоима Србије. Највећи просечни број живорођене деце имају Ромкиње које немају школу, као и Ромкиње нижег образовног нивоа (непотпуно основно образовање и основна школа). Просечан број живорођене деце опада са повећањем степена образовања, при чему су најмање разлике изражене код Ромкиња са вишим и високим образовањем. Али су Ромкиње са вишим и високим образовањем чиниле само 0,5% од укупног фертилног контингента, а више од половине њих (57,0%) није учествовало у репродукцији или је рађало једно или двоје деце (92,1%).

Графикон 6. Ромкиње у репродуктивном периоду према економској активности и просечном броју живорођене деце, 2011. (%)

Посматрано према економској активности, у 2011. години активне Ромкиње су чиниле 32,0%, а неактивне 68,0% од укупно Ромкиња у репродуктивном периоду (табела 13). Просечан број живорођене деце код активних и неактивних Ромкиња показује релативно мале разлике. Међутим, када се разлике у фертилитету посматрају у оквиру појединих категорија активности, онда је просечан број живорођене деце најмањи код запослених (2,44), односно код Ромкиња које су некада радиле (2,37).

Табела 12. Ромкиње у репродуктивном периоду према просечном броју живорођене деце и школској спреми, 2011.

Регион	Укупно	Без школе	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	2,75	3,37	2,82	2,42	1,98	1,79	1,57	3,02
Београдски регион	2,91	3,44	3,15	2,63	2,12	1,83	1,31	3,48
Регион Војводине	2,80	3,46	2,83	2,33	1,90	1,83	1,44	2,79
Регион Шумадије и Западне Србије	2,64	3,40	2,69	2,27	1,84	1,86	1,83	3,16
Регион Јужне и Источне Србије	2,69	3,24	2,76	2,39	2,01	1,75	1,89	2,71
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

Регионалне разлике у висини фертилитета у оквиру појединих категорија економске активности су мале, мада се код неактивних Ромкиња Београдског региона уочава највећи број живорођене деце код оних које имају приходе од имовине (3,25) и које обављају само кућне послове у свом домаћинству (3,09). Највећи удео запослених у оквиру активног становништва такође је регистрован у Београдском региону (43,1%), али запослене Ромкиње овог региона у просеку рађају исти број деце (2,48) као и запослене Ромкиње Региона Јужне и Источне Србије, које чине свега 16,7% од укупно активних жена у фертилном периоду.

Табела 13. Ромкиње у репродуктивном периоду према просечном броју живорођене деце и активности, 2011.

	Укупно	Активне			Неактивно становништво			
		запо- слене	незапослене		пензио- нери	лица са прихо- дима од имовине	ученици / студенти	обавља- ју само кућне послове у свом дома- ћинству
			некад радиле	траже први посао				
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	2,75	2,44	2,37	2,62	2,80	2,91	1,92	2,87
Београдски регион	2,91	2,48	2,45	2,65	2,61	3,25	1,78	3,09
Регион Војводине	2,80	2,50	2,38	2,70	3,18	2,00	2,25	2,88
Регион Шумадије и Западне Србије	2,64	2,32	2,17	2,52	2,33	2,00	2,29	2,78
Регион Јужне и Источне Србије	2,69	2,40	2,39	2,61	2,85	3,00	1,50	2,77
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

6.0. Миграције ромског становништва

6.1. Укупна просторна покретљивост

Помињали смо већ да је ромско становништво у прошлости одликовала снажна просторна покретљивост, чији су узроци били у дубокој вези са друштвеним и политичким збивањима у датим историјским периодима. Узроци, обим и типови миграционих кретања у даљој прошлости друге су природе и по својој суштини битно се разликују од оних који су регистровани Пописом 2011. године, на коме ћемо се у даљим разматрањима задржати. Напомињемо да резултати пописа становништва у испитивању миграција Рома (као и осталог становништва Србије) намећу извесна ограничења, јер не пружају могућности установљивања миграционе историје, смера и укупне динамике просторне покретљивости. Прати се само досељено становништво преко места рођења³⁵ и последњег пребивалишта³⁶, а резултати се изводе за општу просторну покретљивост (аутохтоно и мигрантско становништво), обим миграција, година досељења и селективност миграција по неким демографским и социоекономским обележјима. Осим тога, дистрибуција укупно досељеног становништва по времену досељења не даје највернију слику динамике досељавања, пошто је интензитет досељавања у ранијим периодима условљен поновним миграцијама и морталитетом. Другим речима, лица која су се доселила у одређеном ранијем периоду касније су се могла поново селити, па су у Попису становништва 2011. године приказивана према месту и години последњег пресељења. Што је период удаљенији од датума пописа, утицаји су већи (и због смртности и због нових миграција), док су подаци за периоде непосредно пред попис прецизнији и дају вернију слику интензитета досељавања.

Табела 14. Аутохтоно и мигрантско ромско становништво, 2011. године

	Укупно	Од рођења живи у месту сталног станована	Досељено	Укупно	Од рођења живи у месту сталног станована	Досељено
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	147604	95411	52193	100,0	64,6	35,4
Београдски регион	27325	15353	11972	100,0	56,2	43,8
Регион Војводина	42391	26569	15822	100,0	62,7	37,3
Шумадија и Западна Србија	20649	13255	7394	100,0	64,2	35,8
Јужна и Источна Србија	57239	40234	17005	100,0	70,3	29,7
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

³⁵ Према међународним препорукама, подаци о месту рођења могу се прикупљати на два начина: преко места у којем се рођење догодило или преко места у којем је мајка стално становала у време када је лице рођено. У пописима становништва од 1948. до 1981. године прикупљани су само подаци о месту где се рођење догодило, док су, у циљу добијања прецизнијих резултата, у пописима од 1991. до 2011. године прикупљани подаци и о месту рођења лица и о месту становања мајке у време када је лице рођено.

³⁶ Ако се неко лице у међупописном периоду пресељавало више пута, као место из кога се доселило наводи последње место у коме је имало пребивалиште.

Од укупног ромског становништва регистрованог Пописом становништва 2011. године у Србији, нешто више од једне трећине (35,4%) чине мигранти, док од рођења живи у месту сталног становања 64,6% Рома. Према овим карактеристикама, Роми се убрајају у националности са нижим нивоом покретљивости³⁷. На слабију покретљивост значајан утицај је, пре свега, имао образовани фактор.

Основни вид просторне покретљивости су међурегионална пресељавања (из општине једног у општину другог региона), док су пресељавања унутар општинских (друго место исте општине) и унутар регионалних (друга општина истог региона) слабије изражена, са изузетком Региона Војводине и Београдског региона. Регионални преглед указује на постојање зависности између миграционих кретања и степена привредне развијености подручја на које се досељава, али да то није било одлучујуће, потврђују и правци пресељавања знатног броја Рома. Тако су се, на пример, мигранти из Региона Јужне и Источне Србије, који чине готово једну четвртину од укупног броја миграната (24,6%), највише досељавали у општине Региона Шумадије и Западне Србије, док су се мигранти из Региона Шумадије и Западне Србије у највећем броју досељавали у општине Региона Јужне и Источне Србије. Истовремено су за мигранте из Војводине карактеристична унутаррегионална пресељавања, јер се свега 16,4% Рома из Војводине доселило у место неког другог региона (највише у Београдски регион). Досељеници са Косова и Метохије најчешће су долазили у Београдски регион, али и у Војводину и Регион Шумадије и Западне Србије, а најмањи број њих досељавао се у општине Региона Јужне и Источне Србије.

Економски мотиви су снажан покретач миграција и сигурно су имали утицаја и на пресељења Рома, али карактер односа демографских и социоекономских обележја (у пресељавању више учествују необразовани од образованих, односно издржавани од активних Рома) и правци кретања Рома упућују на то да је миграција у већој мери била одређена неекономским факторима, тј. субјективним мотивима, а од 90-их година прошлог века и друштвено-политичким збивањима.

³⁷ Класификацију националности у погледу миграционих карактеристика дао је Душан Брезник, сврставајући националности према уделима аутохтоног у укупном становништву, и то: националности са релативно високом просторном покретљивошћу (од 50 до 56% аутохтоног становништва); националности са средњим нивоом покретљивости (од 57 до 62% аутохтоног становништва); националности са нижим нивоом покретљивости (од 63 до 68% аутохтоног становништва) и националности са врло ниском покретљивошћу становништва (70 и више посто аутохтоног становништва).

Табела 15. Досељени Роми према полу и подручју са којег су се доселили, 2011.

Садашњи регион становања	Укупно	Друго место исте општине	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Косово и Метохија	Бивше републике СФРЈ	Остале земље	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА										
Укупно	52193	7374	3705	8155	4280	12846	9732³⁸	2481	3586	34
Мушко	19922	2939	1271	2516	1383	4046	4856	1019	1879	13
Женско	32271	4435	2434	5639	2897	8800	4876	1462	1707	21
Београдски регион										
Укупно	11972	872	1887	598	696	2797	3717	624	771	10
Мушко	5323	383	743	179	256	1263	1843	257	396	3
Женско	6649	489	1144	419	440	1534	1874	367	375	7
Регион Војводине										
Укупно	15822	2510	659	6815	536	923	2416	820	1133	10
Мушко	6158	961	208	2143	199	368	1284	389	600	6
Женско	9664	1549	451	4672	337	555	1132	431	533	4
Регион Шумадије и Западне Србије										
Укупно	17005	2625	637	357	585	8158	2751	824	1060	8
Мушко	5720	1022	172	100	189	2059	1310	302	564	2
Женско	11285	1603	465	257	396	6099	1441	522	496	6
Регион Јужне и Источне Србије										
Укупно	7394	1367	522	385	2463	968	848	213	622	6
Мушко	2721	573	148	94	739	356	419	71	319	2
Женско	4673	794	374	291	1724	612	429	142	303	4
Регион Косово и Метохија										
Укупно	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

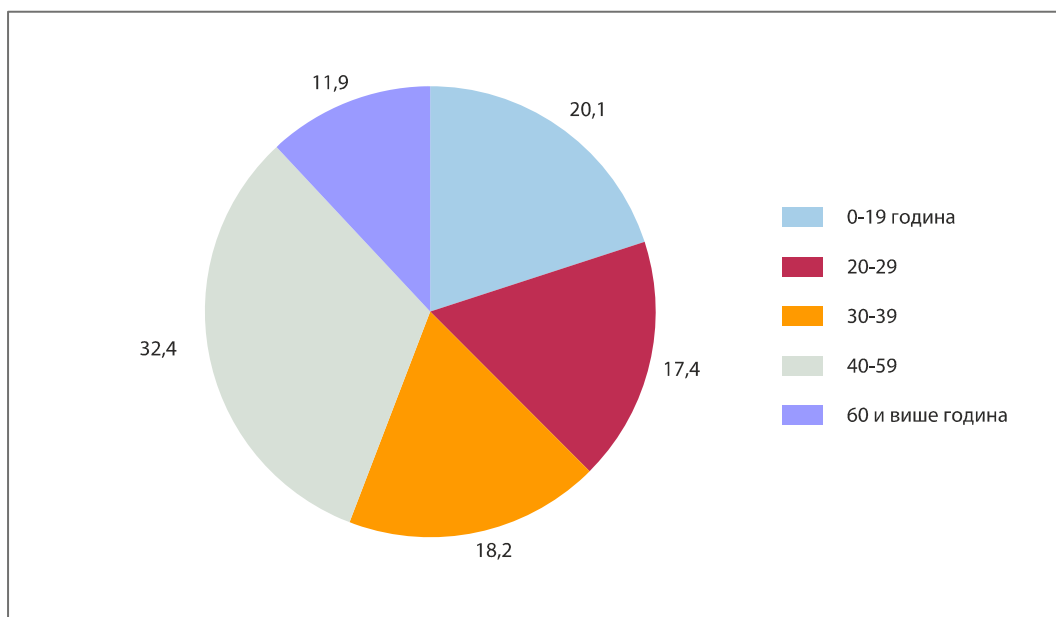
Жене преовлађују (61,8%) у локалним миграцијама и у ужем (друго место исте општине) и у ширем (међурегионалном) смислу, као и у досељавањима из бивших република СФРЈ. Доминација мушкараца (52,3%) уочава се само код досељавања из иностранства (осталих земаља). Уопштено гледано, просторна покретљивост најчешће је везана са социјалном и економском покретљивишћу, али се код Рома интензивнија мобилност, посебно жена, може пре објаснити традиционалним него социоекономским разлозима (јер Ромкиње ради удаје најчешће одлазе из места сталног становања, док је корелација између учешћа жена у локалним миграцијама и степену њихове социопрофесионалне еманципације негативна). У оквиру унутаррегионалних пресељавања разлике

³⁸ UNHCR је регистровао од почетка 2000. до јула 2001. године 30 хиљ. расељених Рома са Косова и Метохије у друга подручја Србије (Голубовић, П., Марковић, С., 2006).

између мушког и женског становништва крећу се у распону од 65,4% (Регион Војводине) до 68,5% (Регион Јужне и Источне Србије) у корист жена.

Старосни састав укупно досељених показује да је преко две трећине Рома припадало млађем зрелом (35,6%) и зрелом (32,3%) становништву, док је сваки пети досељеник био стар од 0 до 19 година, а сваки осми старији од 60 година.

Графикон 7. Досељени Роми по великим старосним групама (%), 2011.

Најмање досељених је из бивших република СФРЈ (4,8%), а и међу њима преовлађују жене (58,9%). Међутим, мали број досељених, нарочито из Босне и Херцеговине и Хрватске, чини нам се нереалним, поготову ако се има у виду да су ове две бивше републике током читавог периода после Другог светског рата биле емиграциона подручја. Подаци последњег пописа показују да је, од пре 1948. године па закључно са 2011. годином, из Босне и Херцеговине досељено укупно 376, а из Хрватске 423 Рома. Највероватније да је овако мали број регистрованих досељеника последица методолошких решења, о чему је напред већ било речи.

Табела 16. Досељени Роми према подручју са којег су се доселили и времену досељења, 2011.

	Укупно	Пре 1948	1948–1960	1961–1970	1971–1980	1981–1990	1991–2001	2002–2011	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	52193	221	1833	3577	5501	6461	14487	14141	5972
Друго место исте општине	7374	40	320	672	874	935	1327	2356	850
Друге општине из региона:									
Београдски регион	3705	10	82	144	288	370	744	1392	675
Регион Војводине	8155	40	316	578	870	1082	1603	2616	1050
Регион Шумадије и Западне Србије	4280	27	241	423	551	581	772	1105	580
Регион Јужне и Источне Србије	12846	61	554	1059	1623	1762	2719	3301	1767
Регион Косово и Метохија	9732	20	229	434	814	1012	5821	928	474
Досељени из иностранства – укупно	6067	23	91	266	478	717	1484	2437	571
Од тога: из бивших република СФРЈ	2481	18	90	255	340	572	588	390	228
Босне и Херцеговине	376	1	11	31	48	58	98	86	43
Македоније	1489	12	65	200	250	431	216	173	142
Црне Горе	158	1	0	3	3	11	31	90	19
Хрватске	423	4	14	21	38	58	232	34	22
Словеније	35	0	0	0	1	14	11	7	2
Из осталих земаља	3586	5	1	11	138	145	896	2047	343
Непознато	34	0	0	1	3	2	17	6	5

Од укупно 52193 Рома који су мењали место свог боравка, највећи број (28628 или 54,8%) изјавио је да се доселио у периоду од 1991. до 2011. године, док је за преко 11% досељеника непознато време досељења. На интензивирање миграција у међупописном периоду 1991–2011. године, значајну улогу одиграли су велики политичко-историјски, економски и социјални преокрети изазвани познатим догађањима с краја прошлог века.

Из теорије је познато да је школовано становништво (подразумева се становништво са средњом, вишом и високом школом) покретљивије од становништва без икаквог образовања или са основном школом. Роми 'искачу' из ове теорије из разлога што представљају етничку заједницу са веома ниским нивоом образованости. Тако највећи удео досељеника (60,4%) нема никакву школу или нема завршену осмогодишњу школу. Досељеници са завршеном основном школом чине 29,5% од укупно миграната, док удео миграната са завршеном средњом школом износи 9,0%, а са вишим и високим образовањем свега 0,6%.

Табела 17. Досељени Роми стари 15 и више година према школској спреми, по регионима, 2011.

	Укупно	Без школе	1–3 разреда	4–7 разреда	Завршена школа				Непознато
					основна	средња	виша	висока	
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	46125	11767	3000	13079	13604	4149	140	140	246
Београдски регион	10491	2490	487	2150	4055	1175	34	39	61
Регион Војводине	13726	3881	1267	4080	3335	1057	32	32	42
Регион Шумадије и Западне Србије	6463	1638	422	1955	1773	585	27	21	42
Регион Јужне и Источне Србије	15445	3758	824	4894	4441	1332	47	48	101
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...	...

6.2. Досељени Роми из иностранства

Пописом становништва 2011. године први пут су обухваћена досељена лица из иностранства према разлогу доласка/повратка у Србију. Под повратницима су се сматрала сва лица која су се вратила из иностранства (укључујући и бивше републике СФРЈ) пошто су непрекидно годину дана и дуже боравила ван Србије, у било ком периоду пре критичног момента последњег пописа становништва. Као главни разлог повратка могла се навести само једна од понуђених могућности: посао, породични разлози, школовање, принудно пресељење, споразум о реадмисији и остало.

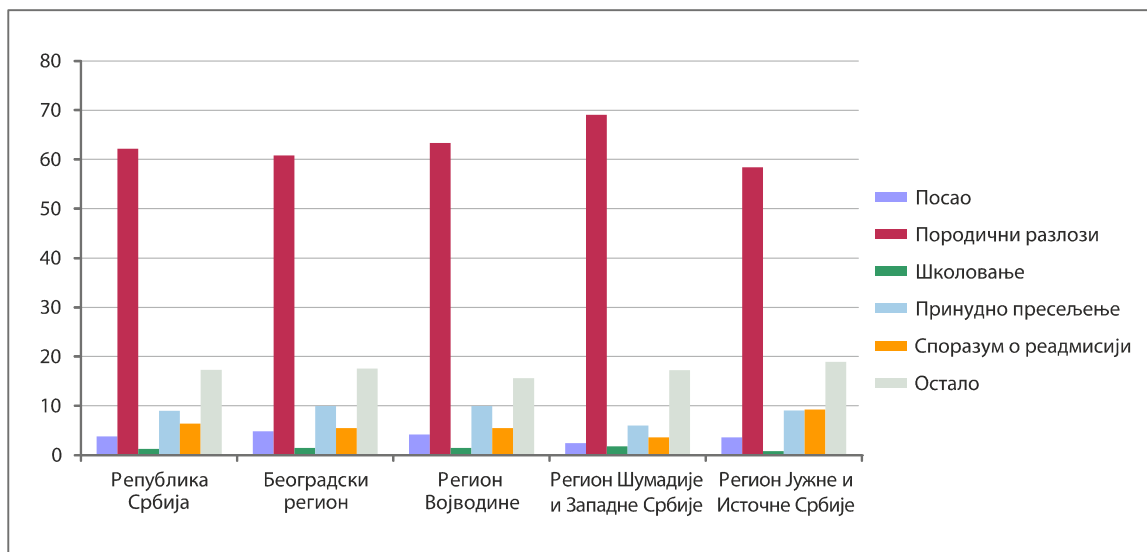
Од укупно 13268 Рома који су се вратили из иностранства, 62,2% је изјавило да се вратило из породичних разлога, принудно преселило 9%, а 6,4% је враћено по споразуму о реадмисији. Интересантно је да 17,3% Рома не наводи ни један од понуђених разлога досељења, те су сврстани у категорију досељеника који су се вратили из „осталих“ разлога. У повратницима – укупно (не рачунајући бивше републике СФРЈ) највећи удео чине повратници из Немачке (60,1%), Аустрије (18,6%), Италије (7,7%) и Шведске (4,2%), док су преостали повратници доселили из Швајцарске, Француске, Данске, Холандије, Белгије и Румуније. Као Роми повратници из бивших република СФРЈ регистровано је 2101 лице, или 15,8% од повратника – укупно.

Табела 18. Досељени Роми из иностранства према разлогу доласка/повратка и држави из које су се вратили, 2011.

Држава	Укупно	Разлог досељења					
		посао	породични разлози	школовање	принудно пресељење	споразум о реадмисији	остало
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	13268	507	8250	169	1193	848	2301
Аустрија	2000	91	1417	35	37	17	403
Белгија	78	1	64	1	3	3	6
Данска	160	9	98	5	4	22	22
Италија	825	16	660	7	14	16	112
Немачка	6505	145	3952	96	695	625	992
Румунија	40	9	24	0	0	0	7
Француска	205	3	131	0	1	8	62
Холандија	99	1	66	1	5	9	17
Швајцарска	255	6	157	0	9	13	70
Шведска	457	12	236	9	42	82	76
Бивше републике СФРЈ	2082	179	1223	9	367	0	304
Остало и непознато	562	35	222	6	16	53	230

Највећи број повратника је регистрован у Региону Јужне и Источне Србије (4327), затим Региону Војводине (3983), Београдском региону (2690) и Региону Шумадије и Западне Србије (2268). За све повратнике карактеристично је да су се доселили из европских земаља, а судећи по расположивим подацима, Роми нису ни одлазили у ваневропске земље. Без обзира на то што је најчешће навођен породични разлог повратка, мислимо да то није објективно стање, као и да повратници у значајнијем броју нису економски емигранти (они који су раније одлазили на рад у иностранство), већ Роми азиланти и илегални емигранти којима су не објективна политичка тешкоћа, већ примамљива социјална давања појединих европских земаља (нарочито Немачке) била пресудан мотив за емиграцију. Највећи број таквих Рома није ни имао шансу да се економски интегрише и остане у земљи пријема, па су се морали вратити у Србију.

Графикон 8. Роми према разлогу доласка/повратка из иностранства, по регионима, 2011. (%)

6.3. Роми на раду и боравку у иностранству

Методолошке потешкоће о утврђивању броја лица на раду у иностранству, као и чланова њихових породица који бораве у иностранству, постоје од времена када је започето прикупљање ових података у пописима становништва (почев од 1971. године). Главни проблем представља чињеница да се подаци о овом становништву прикупљају на основу изјаве неког од чланова домаћинства у месту пописа³⁹. У случају да су читава домаћинства на раду или боравку у иностранству (као и промена става о националној припадности у односу на претходни попис чланова ромских домаћинства који су остали у земљи), практично није могуће регистровати ову појаву. Због тога се сматра да постоји подбачај у обухвату не само ромског већ и укупног становништва Србије које се налази на раду/боравку у иностранству⁴⁰, што је резултирало и њиховом сразмерно ниском уделу у укупној, односно ромској популацији. Међутим, значај удела овог становништва далеко је већи него што би се могло закључити само на основу бројчаног обима посматраног контингента, поготову ако се имају у виду социоекономски и други утицаји на положај и преображај овог дела становништва.

³⁹ Иако ово методолошко решење има низ недостатака, показало се као најприхватљивије. Наиме, у трагању за изналажењем што ефикаснијих решења за прикупљање ових података испробано је више начина (пописивање преко конзулата у земљама рада/боравка наших грађана у иностранству, посебне пописнице које су уочи генералног пописа становништва на граничним прелазима, у месним заједницама и сл. дељене да их испуне при доласку у земљу наши грађани на раду/боравку у иностранству), који нису дали поузданије резултате од пописивања ових лица преко домаћинства у земљи.

⁴⁰ Истраживања која су у бившој СФРЈ рађена 1981. године, а односе се на раднике/чланове породица које бораве у иностранству, процењују да је подбачај регистрације ових лица био око 25% (Стевановић, Р., 1995).

Фото: Светлана Радовановић / Ромска кућа у Земуну.

Роми су углавном одлазили као неквалификована радна снага која је имала веће шансе за запошљавање и обезбеђивање пристојније егзистенције, али је слабљење потребе за овом врстом радне снаге, као и појачан притисак миграната из неразвијених земаља света у западноевропске земље, с временом почео да смањује могућности Рома за легалан одлазак на рад у иностранство.

Табела 19. Роми у иностранству према земљама рада/боравка, 2002–2011.

	Укупно*	Немачка	Аустрија	Шведска	Италија	Данска	Швајцарска	Француска
2002	14865	7346	4028	787	700	415	392	275
2011	9464	3095	3439	688	600	157	243	402
Индекс	63,7	42,1	85,4	87,4	85,7	37,8	62,0	146,2

* Разлику до „Укупно“ чине остале земље и непознато.

Међутим, значајан пад броја Рома на раду/боравку у иностранству у периоду од само једне деценије може се тумачити на више начина, јер постоји више узрока (политички у смислу миграционе политике неких страних земаља, образовни, социјални, методолошки и сл.), а разлучити који је од њих био доминантан, није једноставно само на основу једног извора (пописа становништва), који рачуна на искреност испитаника током прикупљања статистичких података. Но, без разлике на дилеме о квалитету добијених налаза, прихватићемо их као статистичку реалност и у складу с тим навести неке карактеристике овог дела мигрантског ромског становништва.

Број регистрованих Рома на раду или боравку као чланови породица у иностранству износио је 2011. године 9464 или 6,1% од укупно декларисаних Рома Србије. У овом контингенту становништва доминирају мушкарци (52,6%), али када се посматрају одвојено радници (3970) од чланова породице (4742), уочавају се разлике, јер мушкарци имају већи удео у радницима (62,5%), док су жене нешто заступљеније у члановима породице (54,9%).

У Ромима у иностранству – укупно, највећи удео имају Роми из Региона Јужне и Источне Србије (43,4%), иначе подручја Републике у којима је регистрован и знатан број лица на раду/боравку у иностранству и из осталих етничких заједница, пре свега Срба и Влаха.

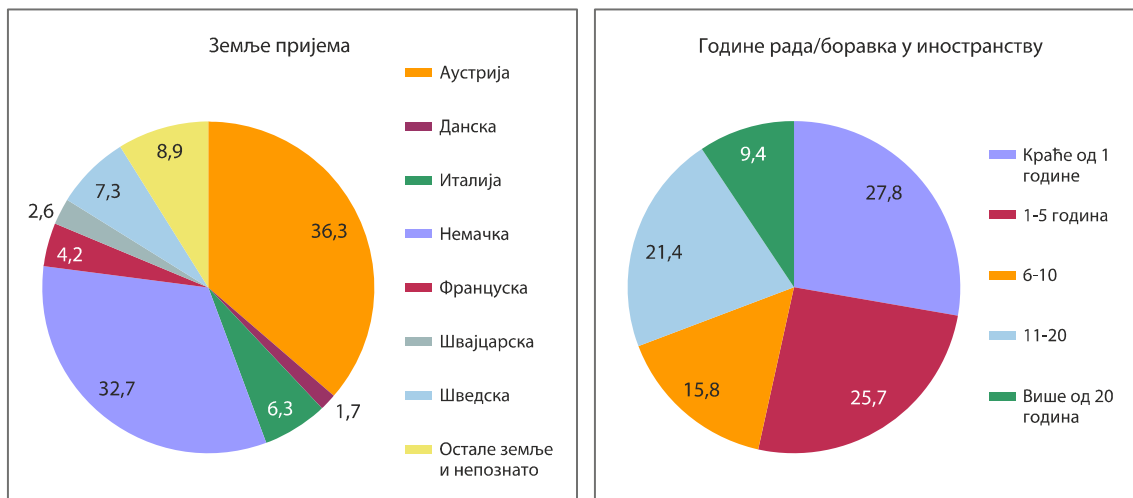
Табела 20. Роми на раду/боравку у иностранству према годинама рада, по регионима, 2011.

	Укупно	Краће од 1 године	1–5 год.	6–10	11–20	Више од 20 год.
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	9464	2627	2431	1494	2026	886
%	100,0	27,8	25,7	15,8	21,4	9,4
Београдски регион	1588	420	417	218	373	160
Регион Војводине	1384	509	376	167	214	118
Регион Шумадије и Западне Србије	2385	459	618	522	529	257
Регион Јужне и Источне Србије	4107	1239	1020	587	910	351
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

Најчешће земље рада/боравка Рома у иностранству су Аустрија (36,3%) и Немачка (32,7%), односно западноевропске земље: Италија, Француска, Швајцарска и Шведска. У ромској популацији у

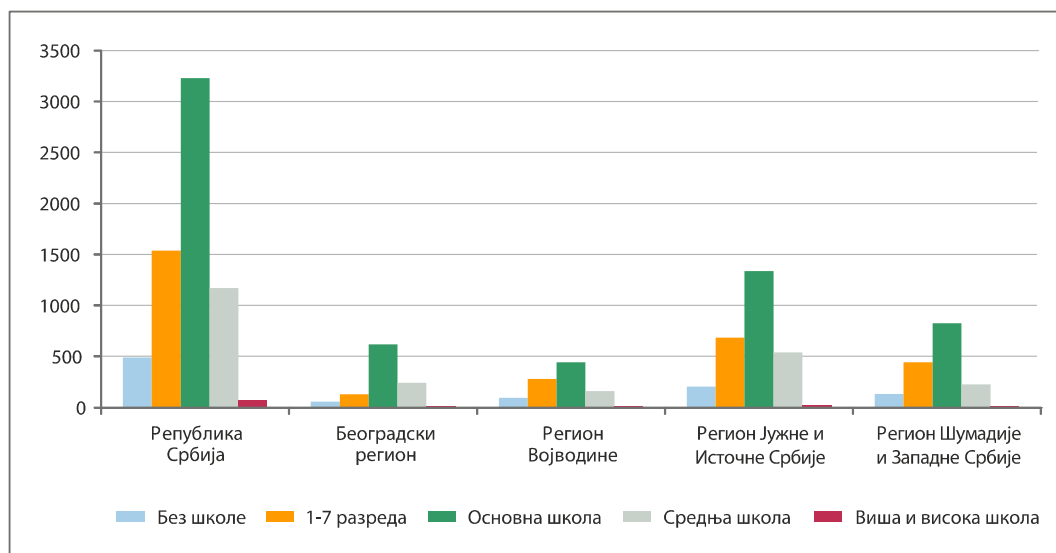
иностранству – укупно, највећи удео чине они који су тамо краће од једне године (27,8%), али и готово једна трећина њих (30,6%) тамо ради/борави дуже од једне или више деценија.

Графикон 9. Роми на раду/боравку у иностранству по земљама пријема и дужини рада/боравка у иностранству, 2011. (%)

Школска спрема Рома у иностранству нешто је повољнија од школске спреме њихових сународника у земљи. Тако је 28,9% њих без школе или основног образовања, 46,0% има основно образовање, 16,7% средње образовање, док је око 1% са завршеном вишом и високом школом.

Графикон 10. Роми стари 15 и више година на раду/боравку у иностранству према највишој завршеној школи по регионима, 2011.

7.0. Структуре ромског становништва

7.1. Старосно-полна структура

Старосно-полна структура најверније одсликава карактеристике демографског развоја сваке популације, јер на њено формирање и трансформацију током времена утиче низ демографских и других феномена између којих постоји дијалектичка повезаност у којој структура условљава кретање, односно кретање условљава структуру. Тако висок фертилитет (наталитет) условљава висок удео младог становништва у укупном становништву, односно низак фертилитет у дужем временском периоду изазива демографски процес старења становништва. Истовремено, и диференцијална смртност по полу и миграциона кретања имају значајну улогу у формирању старосно-полне структуре.

Међузависност биодинамике (наталитет и морталитет) и миграционих кретања, узроковала је суштинске разлике у старосно-полној структури Рома и других етничких заједница које чине становништво Србије⁴¹. Тако у укупном становништву Србије 2011. године преовлађују жене (од 7186862 становника жене чине 3687686 или 51,3%), док у ромској популацији преовлађују мушкарци (од 147604 Рома мушкарца је 75042 или 51,0%). Када се посматрају стопе маскулинитета по старости, може се закључити да је код становништва Србије вишак мушког становништва све од 35 до 39 година, а затим се испољава тенденција опадања стопа маскулинитета и највећи вишкови жена региструју се код старог становништва.

Табела 21. Стопе маскулинитета становништва Републике Србије и Рома по старости и регионима, 2011.

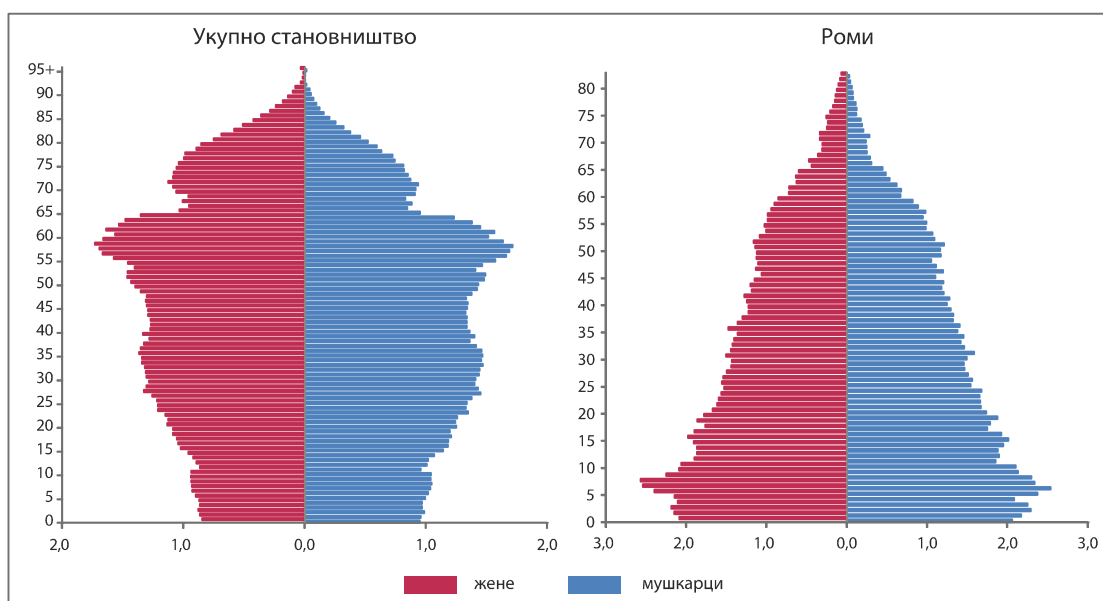
	Укупно становништво Републике Србије	Роми					
		укупно	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
Укупно	948,9	1034,2	1014,0	1057,5	1028,9	1028,6	...
0–4 год.	1063,3	1053,9	1068,1	1060,2	1050,9	1041,7	...
5–9	1054,5	1021,1	1030,9	1004,7	1054,8	1017,4	...
10–14	1059,1	1044,1	999,3	1103,3	1068,1	1015,4	...
15–19	1061,2	1042,9	945,9	1104,5	950,2	1082,9	...
20–24	1049,4	1090,9	1054,1	1085,0	1079,6	1119,7	...
25–29	1040,5	1046,2	1045,3	1074,1	1033,6	1030,7	...
30–34	1035,4	1076,3	1110,5	1118,3	975,7	1067,8	...
35–39	1012,9	1058,4	1020,3	1026,5	1128,3	1075,7	...
40–44	994,1	1048,1	1034,2	1088,3	1030,8	1029,8	...
45–49	971,5	1053,7	993,0	1121,3	1102,3	1013,4	...
50–54	957,3	1055,2	970,7	1158,9	1068,6	1021,2	...
55–59	944,6	1029,2	1032,6	1037,8	1010,9	1029,9	...
60–64	896,4	938,1	985,5	873,9	1015,2	930,5	...
65 и више год.	728,7	770,1	710,2	762,6	791,5	987,6	...

⁴¹ Становништво Србије одликују два модела репродукције – недовољно и прекомерно рађање, која су се директно одразила и на старосно-полну структуру. Недовољно рађање је изразита карактеристика свих етничких заједница у Србији, осим албанске, бошњачке и ромске.

Код ромске популације вишкови мушкараца су карактеристични за све старосне категорије испод 60 година, што је одлика становништва с високим уделима младих, већом смртношћу жена у фертилном периоду, али и традиционалним схватањем и посвећивању веће пажње мушким потомцима⁴².

Старосна структура Рома показује значајне разлике у поређењу са старосном структуром становништва Србије. И ове разлике последица су дијаметрално супротних демографских токова у којима се све етничке заједнице у Србији (сем Рома, Албанаца и Бошњака⁴³) већ деценијама суочавају са престанком биолошког обнављања, односно просте замене генерација, на супрот ромској етничкој заједници код којих не постоји проблем обнављања генерација.

Графикон 11. Старосне пирамиде укупног и ромског становништва, 2011.

Очигледно је да се процес старења Рома одвија у складу са споријим променама у биодинамици, мада смањење удела младих и повећање удела старих указује на то да се демографско старење одвија од базе, али и са врха старосне пирамиде (тзв. потпуно демографско старење).

⁴² Маскулитет код живорођене деце (на 100 женске рађа се у просеку од 106 до 107 мушке деце) утиче на већи број мушког становништва у млађим старосним групама, док су доцније разлике у стопама маскулитета условљене дејством бројних сложених и разнородних фактора.

⁴³ Треба скренути пажњу на разлике у биолошкој репродукцији између Албанаца и Муслимана (Бошњака), односно деценијско кашњење због 'испадања' Албанаца из транзиционог модела, бар када је реч о деловању главних детерминанти друштвеног развоја на нивоу биолошке репродукције.

Табела 22. Роми према уделима великих старосних група, 1981–2011.

	0–19 год.	20–39	40–59	60 и више год.
1981	55,3	26,2	12,1	4,8
2002	41,1	30,5	19,7	6,8
2011	41,5	29,6	21,8	7,1

И поред констатације да је процес демографског старења захватио ромску популацију, оно је тек достигло ниво просечне старости коју је становништво Србије (без Косова и Метохије) имало 1931. године (27,7 година).

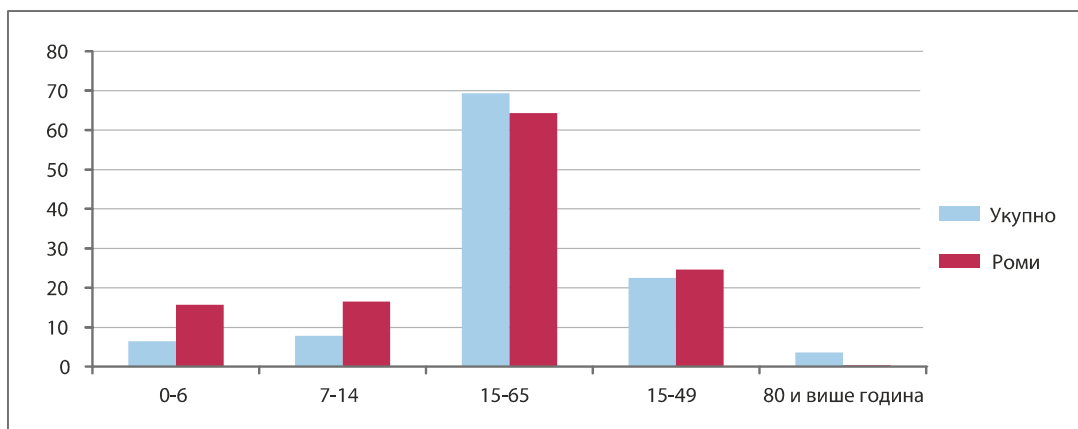
Просечна старост становништва Републике Србије у 2011. години износила је 42,2 године, а Рома 27,8 година. На основу поређења вредности за просечну старост и индекс старења из 2011. године, могу се уочити и регионалне разлике, као и разлике у просечној старости Рома по типу насеља у којима живе. Иако ове разлике нису драстичне, њихово приказивање има за циљ да укаже на постојање извесне разноликости динамичких и структурних елемената демографског развоја градске ромске популације и ромске популације која живи у осталим насељима. Очигледно је да је ромска популација градских насеља нешто млађа од својих сународника који живе у осталим насељима. Узрок ових разлика треба тражити у миграционим кретањима и чињеници да се Роми више досељавају у градска насеља.

Табела 23. Роми по великим старосним групама, просечној старости и индексу старости, по регионима и типу насеља, 2011.

Старост	Република Србија		Београдски регион		Регион Војводине		Регион Шумадије и Западне Србије		Регион Јужне и Источне Србије		Регион Косово и Метохија
	градска	остала	градска	остала	градска	остала	градска	остала	градска	остала	
Укупно	89201	58403	22077	5248	19376	23015	9718	10931	38030	19209	...
0–19 год.	37523	23700	9964	2150	8408	9568	3861	4352	15290	7630	...
20–39	26728	17000	6678	1565	5785	6778	2893	3072	11372	5585	...
40–59	19177	12988	4333	1112	4064	5091	2181	2518	8599	4267	...
60 и више год.	5773	4715	1102	421	1119	1578	783	989	2769	1727	...
Просек	27,4	28,5	25,7	28,1	26,5	27,7	28,8	29,1	28,4	29,2	...
Индекс	0,15	0,20	0,11	0,20	0,13	0,16	0,20	0,23	0,18	0,23	...

Из старосног контингента становништва издвајају се сви важнији функционални контингенти (предшколски, школообавезни, фертилни, радни итд.). У погледу кретања удела појединих функционалних контингената за укупну и ромску популацију у Републици Србији 2011. године, такође се могу уочити битне разлике, условљене, пре свега, издиференцираним правцима природне компоненте развоја становништва.

Графикон 12. Важнији старосни функционални контингенти укупног и ромског становништва Републике Србије, 2011.

7.2. Брачна структура ромског становништва

Познавање брачне структуре од великог је значаја за демографска истраживања, посебно када се има у виду да је брак код нас још увек доминантан оквир биолошке репродукције и формирања породичне структуре домаћинства. Осим што се може доводити у везу са нивоом фертилитета (нарочито старост при склапању брака), посматрање повезаности брачног стања и миграција, економске активности и других обележја доприноси свестранијим разматрањима и тумачењима различитих феномена и појава карактеристичних за конкретан демографски развитак. С обзиром на јаку узајамну везу демографских и друштвених процеса у формирању брачне структуре, она се може сврстати и у друштвене структуре, у којима се „у конкретним демографским и друштвеним условима испољавају и различити типови брачне структуре становништва карактеристични за одређене историјске периоде“ (Радивојевић, Б., 1999). Типови брачне структуре најчешће се одређују на основу два показатеља: старост при склапању брака и распрострањеност неступања у брак (целибат), при чему се исказује обиље варијација које одговарају значајним променама друштвених околности. У том смислу, брачност ромског становништва условно би се могла окарактерисати као прелазна варијанта источно-европског подтипа⁴⁴ у којој још увек постоје обичајни бракови⁴⁵, релативно раније ступање у брак, слабија учесталост развода, али и изразита заступљеност ванбрачних заједница.

⁴⁴ Види: Петровић, М. „Брачност становништва“, 1995.

⁴⁵ Код Рома у Србији се од давнина, а данас најчешће код муслиманских (албанских) Рома, брак склапао куповином невесте, а лабилност брачних заједница била карактеристичнија за Роме чергаре, док је „код сталноседелаца брак традиционално неприкосновен, а одредбе права и дужности брачних другова се темеље на патријархалним одредбама обичајног права, као и на одредбама хришћанства и ислама (Вукановић, Т., 1983, Кнежевић, А., 2010).

Треба напоменути и да је плуралитет брачних форми код Рома, односно неформална брачна пракса (партнерство, ванбрачна заједница) учесталија него код укупног становништва Србије, али је, с обзиром на расположиве податке који су за ванбрачне заједнице први пут прикупљани 2011. године, преурањено закључивати да ли се брачне и ванбрачне заједнице разликују по фертилитету.⁴⁶

За испитивање брачности у Србији кроз дужи временски период постоји богата статистичка документација, међутим, из до сада већ истицаних разлога она је за ромско становништво углавном незадовољавајућег квалитета. Зато ћемо се у нашим разматрањима осврнути само на резултате Пописа становништва из 2011. године.

Табела 24. Укупно становништво Републике Србије и Роми стари 15 и више година према старости, полу и законском брачном стању, 2011.

	Укупно	Неожењен/ неудата	Ожењен/ удата	Удовац/ удовица	Разведен/ разведена	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	6161584	1719959	3396240	716843	303970	24572
Мушко	2971868	988400	1693659	154459	122619	12731
Женско	3189716	731559	1702581	562384	181351	11841
Роми	100126	43962	43153	7369	4335	1307
Мушко	50850	24236	21864	2056	2031	663
Женско	49276	19726	21289	5313	2304	644
15–19 год.	13745	12727	777	3	78	160
Мушко	7017	6725	216	0	12	64
Женско	6728	6002	561	3	66	96
20–39	43728	24454	16344	247	1834	849
Мушко	22589	13550	7737	72	781	449
Женско	21139	10904	8607	175	1053	400
40–59	32165	6163	20993	2710	2037	262
Мушко	16454	3612	10938	711	1061	132
Женско	15711	2551	10055	1999	976	130
60 и више год.	10488	618	5039	4409	386	36
Мушко	4790	349	2973	1273	177	18
Женско	5698	269	2066	3136	209	18

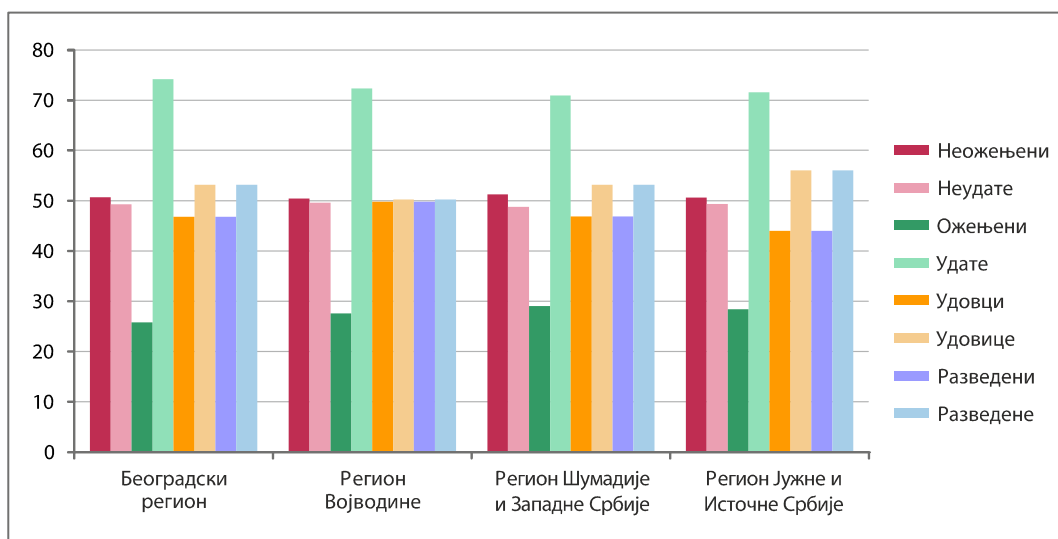
Брачну структуру укупног и ромског становништва Србије одликују разлике које су последица неједнаког демографског преображаја условљеног другачијим нормама о репродукцији становништва, економско-социјалним развојем, степеном културног и образовног нивоа и другим факторима. Тако од укупног становништва Србије старости 15 и више година, 27,9% лица није склапало законити брак, 55,1% је у браку, а обудовелих и разведених је 11,6%, односно 5,0%. У укупно ромској популацији старијој од 14 година 43,9% није склапало законити брак (због изразито младе старосне структуре), а готово исто толико је у браку (43,1%), док је обудовелих и разведених 7,6%, односно 4,2%.

⁴⁶ По поставкама теорије друге демографске транзиције, брак је доживео драматичне промене, у смислу интензивирања процеса сексуалне и наталитетске декомпензације брака. У складу са промењеним односима према сексуалном понашању, брак престаје да буде оквир биолошке репродукције... (Голубовић, П., Сузана, М. К., 2006).

Код оба скупа становништва постоје изражене полне разлике, а ми ћемо нагласити само оне карактеристичне за ромску популацију. Од укупно Рома који нису склапали брак, мушкарци чине 55,1%, али је нижи удео разведених (46,8%) и обудовелих мушкараца (27,9%). Овакве разлике објашњавају се чињеницом да удовци и разведени мушкарци чешће склапају нови брак. Изразито је низак удео и мушкараца и жена старих 60 и више година који уопште нису ступали у брак (1,4%), али су регистровани и бракови у најмалађој старосној категорији (1,8%) у којима жене чине 72,2%.

У регионалном погледу не уочавају се битне разлике у брачној структури Рома, с тим што је у Региону Јужне и Источне Србије најмањи удео оних који нису ступали у брак (39,8%)

Графикон 13. Роми стари 15 и више година према брачном статусу и полу, по регионима, 2011. (%)

Имајући у виду да се однос према институцији брака последњих деценија у Србији променио, Пописом становништва 2011. године прикупљани су и подаци о ванбрачним заједницама, што омогућава увид о њиховом распрострањењу и одређеним карактеристикама лица која живе у њима.

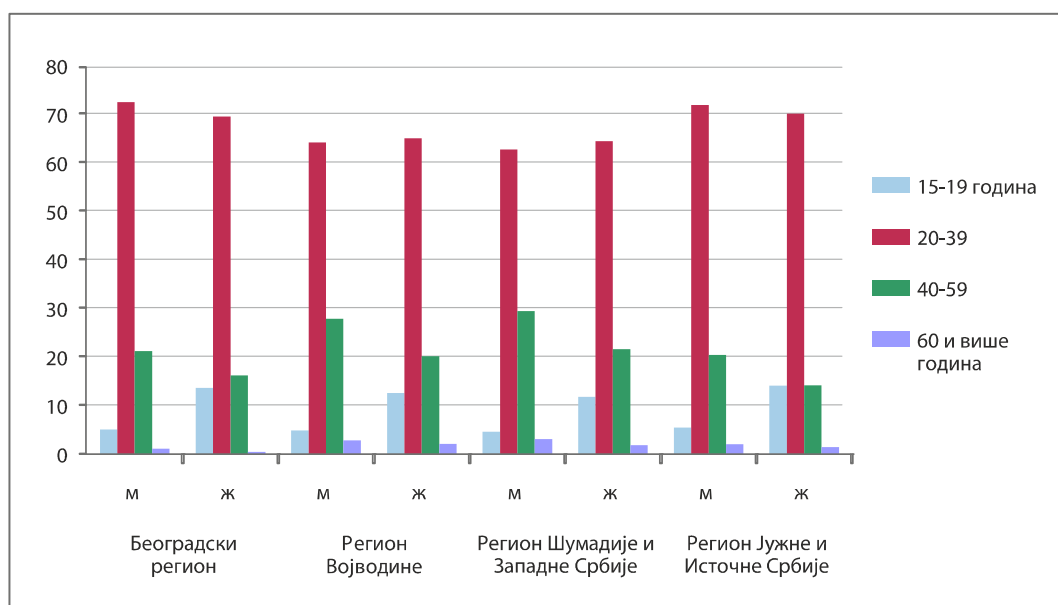
У односу на становништво Србије, где је регистровано 3,8% лица која живе у ванбрачној заједници, ова појава је вишеструко распрострањенија код Рома, јер готово једна четвртина (24,6%) од укупне ромске популације старије од 15 година живи у ванбрачним заједницама.

Табела 25. Укупно становништво Републике Србије и Роми стари 15 и више година који живе у ванбрачној заједници по полу и старости, 2011.

	Укупно	15-19 год.	20-39	40-59	60 и више год.
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	206063	5498	124855	82921	22789
Мушко	117893	2002	58069	45684	13138
Женско	118170	4496	66786	37237	9651
Роми	24597	2249	16754	5135	468
Мушко	12434	636	8508	3010	280
Женско	12163	1613	8237	2125	188

Највећи удео лица који живе у ванбрачној заједници припада старосној категорији 20–39 година (за Србију 52,8%, а Роме 68,1%). Уочавају се изразите разлике и код осталих старосних категорија, нарочито у најмалађој и најстаријој старосној групи. Тако удео младих који живе у ванбрачним заједницама код Рома износи 9,1%, а становништва Србије 2,3%, док је тај однос обрнут код најстаријег становништва, тј. сваки десети становник Србије који живи у ванбрачној заједници старији је од шездесет година, док је тек сваки 53 Ром који живи у ванбрачној заједници старији од 60 година. Интересантно је напоменути да у ванбрачним заједницама млађих старосних категорија доминирају жене, док са старошћу, и код укупног и код ромског становништва, преовладавају удели мушкараца.

У регионалном смислу не уочавају се битне разлике по старости и полу међу Ромима који живе у ванбрачним заједницама, осим што су ове заједнице најмање заступљене у Региону Шумадије и Западне Србије, а најраспрострањеније у Региону Јужне и Источне Србије.

Графикон 14. Роми стари 15 и више година који живе у ванбрачној заједници по старости, полу и регионима, 2011. (%)

7.3. Образовне карактеристике Рома

Ниво и структура образованости ромског становништва условљени су његовим положајем у друштву и културним специфичностима, а представља једну од најтамнијих тачака животне стварности ове етничке заједнице. Ниском образовном профилу подједнако доприносе економска беда и делимично укореењена схватања да им школа није ни потребна⁴⁷, као и троми државни апарат који препознаје проблем, али га споро и неефикасно решава. Тако образовање постаје кочница бржег друштвено-економског развоја, односно зачарани круг у коме је ромска економска немоћ последица степена образовања, и обрнуто, при чему су статистички показатељи само израз образовне инфериорности ове етничке заједнице у односу на друго становништво Србије⁴⁸.

Писменост је основни показатељ нивоа образовања који, и поред смањења удела неписмених у укупној ромској популацији старој 10 и више година, у последњем међупописном периоду са 19,6% на 15,1%, указује да Роми и даље остају знатно изнад националног просека (2,0%). Посматрано по регионима Србије, не постоје битније разлике, јер свуда Роми представљају етничку заједницу са највећим уделом неписмених.

⁴⁷ Анкетним истраживањима извршеним 2006. године на седам локација у Београду у којима су били настањени Роми (Макиш, Обреновачки пут, Баново брдо, Сајам, Газела, Маринкова бара и Улица Војислава Илића) установљено је да код највећег броја деце која се школују постоји воља да заврше школу јер верују да ће тако доћи до бољег живота. Међутим, према речима деце, највећи проблем са којим се сусрећу током школовања није дискриминација већине, већ пре свега економска немогућност њихових родитеља да им обезбеде неопходна средства за школовање (књиге, наставна средства, па и адекватну одећу и обућу). Томе треба додати и стамбене проблеме који су такви да не омогућавају примерене услове за школовање. Већина родитеља као основни разлог неуспеха у школовању своје деце наводи лоше животне услове. За разлику од своје деце, родитељи су уверени да у школама постоји проблем дискриминације, али не зато што су Роми, већ зато што су сиромашни. Када су родитељи питани о разлозима сопственог неуспеха у образовању у време када је требало да се они школују, нису наводили да су били дискриминисани, већ су давали одговоре као што су: нису ми дали родитељи, рано сам се удала, морао/морала сам да радим, били смо сиромашни, од школе нема никакве користи, где си видео да Циганин иде у школу и сл. Када се сведу утисци, можемо закључити да су Роми у добром делу и сами одговорни за образовну инфериорност и да при томе најчешће сматрају да је за то крив неко други. Проблематичан је и недостатак свести родитеља о потреби школовања своје деце, као и да школовање отвара веће шансе за остварење бољег социоекономског положаја у друштву (Кнежевић, А., 2010).

⁴⁸ Ранг етничких заједница, према учешћу неписмених у становништву старом 10 и више година, показује да су се Роми 2002. године са уделом неписмених од 19,6% налазили на првом месту у Србији. Иза њих су све остале етничке заједнице (посматрано је 29 етничких заједница), с тим што су Ашкалије, са 10,5% неписмених, на другом месту, Срби, са 3,3%, на једанаестом месту, а Јевреји, са 0,1%, на последњем месту (Етнички мозаик Србије, према подацима Пописа становништва 2002. године, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, 2004).

Табела 26. Неписмени Роми стари 10 и више година по полу, 2002–2011.

	Укупно Роми			Неписмени Роми			Удео у укупном		
	укупно	мушко	женско	укупно	мушко	женско	укупно	мушко	женско
2002	84361	42408	41953	16581	5019	11562	19,6	11,8	27,6
2011	114355	58118	56237	17304	5358	11946	15,1	9,2	21,2

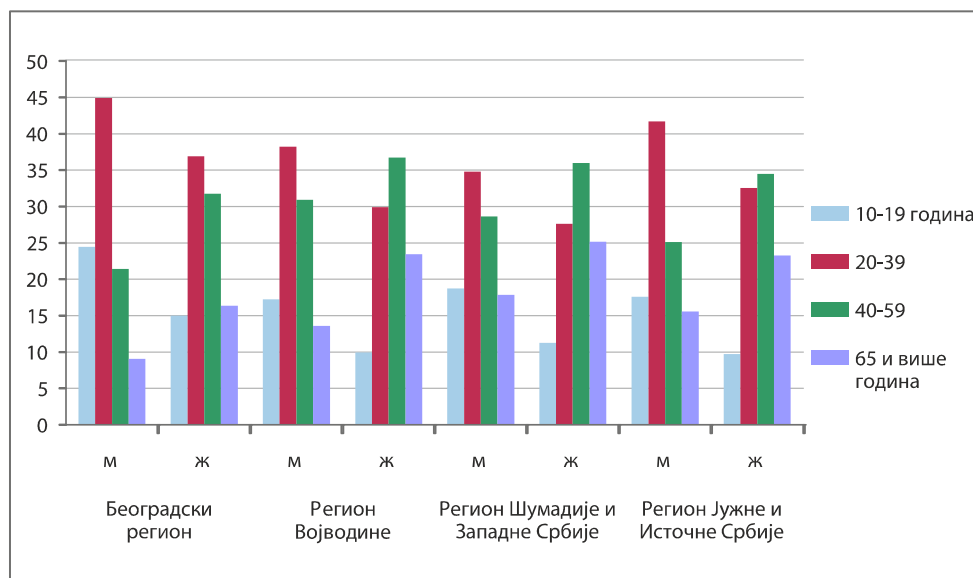
Разматрање нивоа писмености Рома интересно је са становишта комбиновања са другим обележјима, а то практично могу да буду сва она које се прикупљају пописом становништва. Ми ћемо се, међутим, задржати само на полу и старости.

У ромској популацији постоји разлика у нивоима писмености између мушкараца и жена. Већа неписменост изражена је код жена, тако да су 2011. године у структури укупног броја неписмених мушкарца чинили 31,0%, а жене 69,0%, односно на једног неписменог мушкарца било је више од две неписмене жене. Разлози вишег нивоа неписмености женског у односу на мушко ромско становништво у вези су са читавим низом фактора, као што су схватања у погледу значаја образованости уопште, а посебно за жену, положај и улога жене у породици и сл.

Иако је неписменост већа код старијих генерација, забрињавајућа је неписменост младих, (10–19 година), који чине 8,2% од својих вршњака – укупно. Осим тога, како су све посматране генерације неписмених рођене после Другог светског рата (сем старијих од 65 година), значи да закон о обавезном основном школовању на њих није имао никаквог дејства, мада су њиме морале бити обухваћене⁴⁹.

⁴⁹ Услед узастопних понављања разреда и немогућности праћења наставе, знатан број ромске деце пребациван је у школе за „децу са посебним образовним потребама“. Према важећој дефиницији Унеска, у категорији деце с посебним образовним потребама, између осталог, налазе се и „...сва она деца која повремено или континуирано доживљавају тешкоће у школи, деца којим недостаје интересовање и мотивација за учење, деца која понављају разред, деца која су приморана да раде, деца која живе на улици, деца која живе далеко од школе, деца која живе у условима тешке беде и пате од хроничне неухрањености, и деца која не похађају школу из било ког разлога“ (Мацура-Миловановић, С., 2001). „Према већини наведених параметара, знатан број ромске деце у Србији припада овој категорији, тако да Роми и по критеријуму образовања представљају феномен јер су се специјалне школе у Србији претвориле у установе за школовање деце која већином припадају ромској етничкој заједници, што има озбиљне последице по школовање и друштвени статус Рома, али и по школски систем Србије“ (Кнежевић, А., 2010).

Графикон 15. Неписмени Роми према великим старосним групама, по полу, према регионима, 2011. (%)

Значај сагледавања ромске образовне структуре према школској спреми не огледа се само у томе да се констатује општа образованост, већ да се укаже и на њену дијалектичку повезаност са кретањима и променама у другим структурама, као што су квалификациона структура радне снаге и запослених, темпо социјалне покретљивости, демографске структуре итд. Наиме, промене у образовној структури утичу на промене у низу осталих структура, па самим тим и на различити социјални положај и позицију Рома у средини у којој живе.

Табела 27. Укупно становништво и Роми стари 15 и више година према полу и школској спреми, по регионима, 2011.

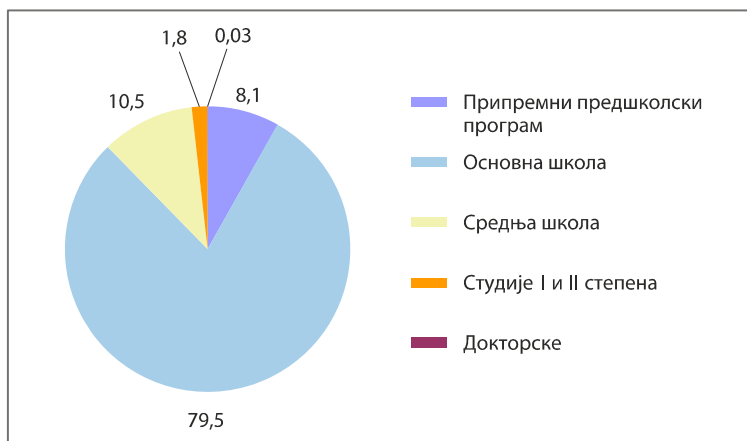
	Пол	Укупно	Без школе	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више и високо образовање	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Свега	6161584	164884	677499	1279116	3015092	1000569	24424
	Мушко	2971868	30628	241226	593463	1613356	481956	11239
Роми	Свега	100126	19538	34251	33372	11552	652	761
	Мушко	50850	6534	16745	18716	8042	443	370
Београдски регион	Свега	17838	3180	3804	7914	2554	140	246
	Мушко	8935	973	1623	4328	1794	96	121
Регион Војводине	Свега	28441	6507	11339	7796	2598	116	85
	Мушко	14636	2373	5898	4476	1777	72	40
Регион Шумадије и Западне Србије	Свега	14279	2803	4987	4564	1709	122	94
	Мушко	7198	979	2483	2482	1126	88	40
Регион Јужне и Источне Србије	Свега	39568	7048	14121	13098	4691	274	336
	Мушко	20081	2209	6741	7430	3345	187	169
Регион Косово и Метохија		...	...	...	...	...	...	...

Нивои школске спреме Рома у односу на релевантне нивое за становништво Србије у целини показују велике разлике. Сваки пети Ром, наспрам сваког 37 становника Србије старијег од 14 година, нема школу, док преко једне трећине Рома (34,2% у односу на 10,9% за становништво Србије) нема завршену осмогодишњу школу. Око једне трећине Рома (33,3% према 20,8 за ниво Србије) има основно образовање⁵⁰, а средње образовање има 11,5% Рома (48,9% за ниво Србије). Изразите разлике уочавају се и код удела Рома (0,7%) и осталог становништва Србије са вишим и високим образовањем (16,2%).

Полна структура школског образовања Рома и становништва Србије такође се значајно разликује. У ромској популацији старијој од 15 година доминирају мушкарци (51,0%), али су жене необразованије, па у Роми без школе – укупно учествују са 66,6%, са основним образовањем 43,9% и средњим образовањем 30,4%. Код становништва Србије на свим нивоима (сем средњег образовања, где жене чине 46,5% од укупно лица са завршеном средњом школом) показују се удели у корист жена који се крећу у распону од 81,4% (без школе) до 51,8% (више и високо образовање).

Пописом становништва прикупљени су подаци и према школи коју су лица похађала у време Пописа 2011. године. Тако је регистровано 28673 лица ромске националности који су похађала: припремни предшколски програм 2334, основну школу 22807, средњу школу 3020, студије првог и другог степена 502 и докторске студије 10 лица. Међутим, бар када је реч о школообавезној деци (7–14 година старости), јасно је да нису сва деца обухваћена редовним школовањем, јер подаци показују да је број деце старости од 7 до 14 година износио 25260, односно да најмање за 2453 деце није регистровано да похађају основну школу⁵¹.

Графикон 16. Роми према школи коју су похађали у време Пописа 2011. (%)

⁵⁰ Извршеним MICS-ом 2010. године установљено је да је од Рома који су изјавили да су завршили основну школу, 83% жена и 76% мушкараца знало да прочита реченицу која им је показана.

⁵¹ Треба имати у виду да је ова рачуница апроксимативна, јер су одговори на питање о школи коју лице похађа давани за сва лица, било да се школују редовно или ванредно.

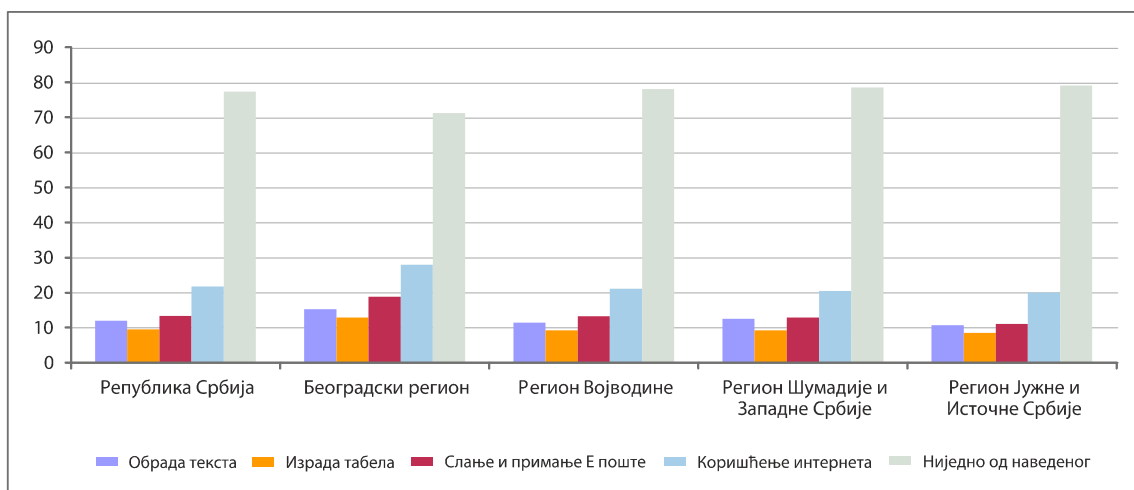
Ниво образовања има утицаја и на прихватање нових технологија и знања која су иманентна модерном друштву. Тако су у Попису 2011. године први пут прикупљани и подаци о компјутерској писмености, односно познавању рада на рачунару. Наведене су четири активности (обрада текста, израда табела, слање и примање електронске поште и коришћење интернета), а могло се означити више одговора. Компјутерски писменим сматрана су лица која знају све четири радње, а компјутерски неписменим лица која не знају ни једну од наведених активности.

Табела 28. Укупно становништво и Роми стари 15 и више година према компјутерској писмености, 2011.

	Укупно	Компјутерски писмени	Делимично компјутерски писмени	Компјутерски неписмени
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	6161584	2108144	910586	3142854
Роми	100126	8963	13777	77386
Београдски регион	17838	2196	2943	12699
Регион Војводине	28441	2481	3756	22204
Регион Шумадије и Западне Србије	14279	1236	1825	11218
Регион Јужне и Источне Србије	39568	3050	5253	31265
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...

Добијени резултати показују низак ниво компјутерске писмености ромског становништва, односно 77,3% од укупно Рома старијих од 14 година није компјутерски писмено. Истовремено се 8,9% сматра компјутерски писменим, а 13,8% делимично компјутерски писменим. У односу на национални ниво (34,2% компјутерски писмених, 15,0% делимично компјутерски писмених и 51,0% компјутерски неписмених), разлике које се јављају су резултат већ помињаних фактора и карактера демографског и економског, односно свеукупног развитка ромске и остале популације Србије.

Графикон 17. Роми стари 15 и више година према активностима које (не) знају да обављају на рачунару, по регионима, 2011. (%)

7.4. Промене у традиционалном начину живота и економске структуре Рома

Роми представљају заједницу чије се етничко лице увек рађе посматрало кроз романтичну представу о неспутаној и широкој „ромској души“ исказаној кроз специфичности начина живота, духовним особинама, доживљавањима музике, магије, традиције и сл. Истовремено, њихово социјално-економско лице вековима их је обележавало као маргиналну групу, на периферији готово свих друштвених система, удаљених од расподела моћи и материјалних добара и утопљених у борбу за егзистенцију. Колико су оваквом схватању допринели сами Роми а колико друштво, тешко је разлучити без посебних, свеобухватних мултидисциплинарних научних истраживања.

Чињеница је да размере беде у којој данас живе можемо донекле сагледати преко статистичких података, али они не омогућавају јасно осветљавање утицаја многобројних чинилаца који су заједно са другим садржајима ромских етнокултурних елемената деловали на различите аспекте њиховог живота. Тако је одумирање скитачко-чергарског начина живота и делимична интеграција одређених делова ромске популације стварала претпоставке друштвено-економског напретка, али се он не може, због већ помињаних склоности Рома ка етничкој мимикрији, установити само преко налаза пописа становништва.

Као што је познато, Роми су у прошлости били везани за обављање одређених (најчешће наслеђених) занимања. Чак и у срединама које се дијаметрално разликују по нивоу привредне развијености и разуђености поделе рада, они су обављали старе послове на исти начин као и њихови преци у прошлости (вретенарством, коритарством, ковањем, коњушарством и многим другим архаичним вештинама које су препуштене забору). Са примитивном технологијом и грубим израђивањем Роми нису могли да код аутохтоног живља развију трајније потребе за својим производима. Управо због тога су били принуђени да изнова мењају своја боравишта, да у што живљем и непосреднијем додиру са домаћим становништвом остваре размену својих производа за друге, који су им били од животне важности. Услед несигурне и неуједначене потражње, Роми нису могли рачунати на редовнија опскрбљивања домаћег тржишта, нити на било какво унапређење производне активности. Немоћни да развију практична знања и вештине према којима су имали афинитета или да их мењају за друге, исплативије делатности, Роми су се више препуштали апатији и фаталистичком мирењу са стварношћу. У таквим условима њихова радна активност је стално осцилирала између рада и нерада, једно занимање допуњавало се другим, а у борби за живот често се морало прибегавати ситним лукавствима и недозвољеним радњама (Прокић, М., 1992; Кнежевић, А., 2010).

Двадесети век је донео промене у начину живота, организацији станишта и борби за егзистенцију, али оно што је имало највећи ретроградни учинак у општем развоју Рома, и што је Роме задржало на нивоу архаичне заједнице, свакако је њихово изостајање из својинских односа и континуираног процеса образовања. Најчешће без икаквог поседа и икаквог смисла за предузетничко стицање и увећавање имовине, слабо образовани и гетоизирани Роми нису могли имати видније учешће у привредном животу. Због тога су бивали изопштени из основне организације друштва и остајали на периферији значајних промена и процеса у друштву. Појединци који су успели да се значајније издигну из опште беде и безнађа, а који су се најчешће сретали у кругу музичара, више су били изузеци него весници бољих времена за Роме.

Време када је отпочео процес промена код Рома, односно када су почели да дају предност сталноседелачком животу насупрот номадског, различито се датира по појединим подручјима Србије⁵², јер су се дуго ова два животна стила узајамно допуњавала у зависности од сезонских и друштвено-политичких прилика. Прилике за стално настањивање преосталих чергара⁵³ трајале су током читавог прошлог века. Осим тога, нарочито после Другог светског рата, идеје о националној равноправности, аграрна реформа и већа могућност запошљавања ван пољопривреде, према којој Роми нису имали нарочитих склоности, могућност бесплатног (обавезног) школовања итд. морале су, али нису захваљујући друштвеној инертности, у довољној мери утицати на мењање укоревених навика и понашање Рома. Развој индустрије учинио је, са своје стране, сувишним старе занате којима су се Роми бавили, па су се силом прилика морали прихватити других послова и услуга. Са овим променама у друштвеном окружењу, Роми су се нашли у таквој ситуацији у којој су без најелементарнијег образовања, које је директно повезано са низом социјалних и економских фактора, у новој друштвеној подели рада могли да преузимају најслабије вреднована занимања у којима предњаче и данас. Подаци Пописа становништва из 2011. године показују да су Роми готово потпуно раскрстили са традиционалним занимањима, али и да најчешће обављају послове са најнижим лествицама професионалне хијерархије, послове који не доносе ни већу материјалну добит, ни углед у друштву, па самим тим ни перспективу за бржи просперитет и бољи живот. Најновија друштвено-политичка збивања с краја прошлог века изазвала су бројне социоекономске поремећаје у читавом друштву, продубљујући ромску агонију смањивањем перспективе у потрази и за најслабије плаћеним пословима.

Сазнања о дубини промена у квалитету живота Рома отежана су чињеницом да располажемо само статистичким подацима о њиховом декларисаном броју, при чему треба имати у виду и методолошке проблеме неупоредивости података због промене дефиниције економске активности у последња два пописа у односу на претходне пописе становништва⁵⁴. Поред тога, немамо прецизан увид у којој мери постоји спрега између етничког прикривања Рома и њиховог друштвено-економског положаја, тј. да ли су декларисани Роми уједно и они који су најугроженији, или Роми који одбијају да се поистовете са својим етничким корпусом имају повољније животне услове од етнички изјашњених сународника.

⁵² Посебним истраживањем ромских насеобина установљено је да је 47,3% таквих насеобина у Србији подигнуто почетком прошлог века. У периоду од 1901. до 1945. године подигнуто је 11,2% од истраживаних 593 насеобина у Србији, а од 1946. до 1972. године подигнуто је нових 22,0%. Од 1972. до 1991. године настало је још 13,7% насеобина, а у последњој деценији подигнуто је нових 4,9% ромских насеобина. Према добијеним резултатима 28% ромских насеобина у Србији је настало плански, 34,6% је подигнуто бесправно, а 35,4% насеобина се бесправно проширило око плански подигнутог насеља (Башић Г., 2005.).

⁵³ Неки аутори сматрају да Роми остају номади чак и онда када се задржавају на једном месту, јер је „номадство више стање духа (свести) него стање чињеница“ (Мирга, А., и Мруз, Л., 1997).

⁵⁴ У пописима од 1953. до 2002. године појам и класификација економске активности су истоветне. Укупно становништво груписано је у три категорије: активно становништво, лица са личним приходом и издржавано становништво. Попис становништва 2011. по својој сложености и комплексности питања која се односе на економску активност становништва превазилази све досадашње пописе. Најзначајнија промена тиче се класификације економске активности, која је сведена само на две групе становништва, економски активне и економски неактивне (Попис становништва, домаћинства и станова 2011, књ. 7, РЗС, 2013).

Познато је да се у националним заједницама свако померање на лествици престижа изражава кроз напуштање дотадашњег начина живота и преузимање образаца понашања, вредности и статусних симбола нове социјалне групе. Код Рома ова правилност најчешће садржи етничку компоненту и манифестује се бекством од свог етничког бића, односно етничком мимикријом. Управо из тог разлога, не оспоравајући тежину друштвеног положаја Рома, могуће је да су економске промене у њиховом животу далеко разноврсније него што их илуструју статистички подаци.

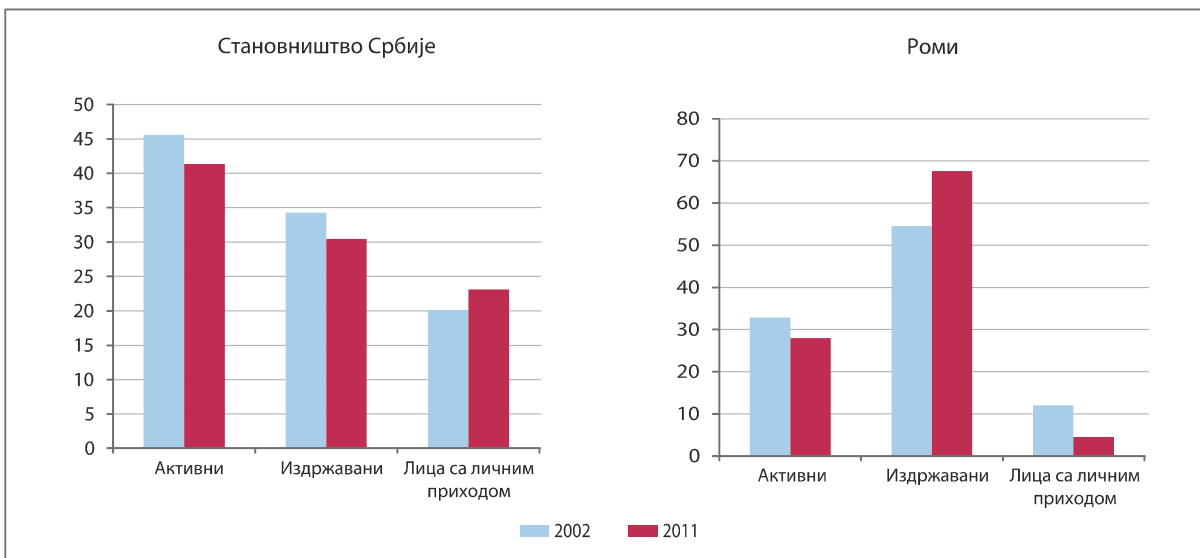
Економске структуре у директној су зависности од демографских и других карактеристика становништва (старосно-полна структура, миграције, природно кретање, степен образовања, структура привреде, степен привредног развоја итд.). Када се узму у обзир сви ти фактори, могуће је на основу проматрања економске структуре или појединих њених делова уочити да ли постоје, или не, разлике које се јављају међу етничким заједницама (или територијалним целинама), односно између конкретне етничке заједнице и укупног националног нивоа развијености економских структура, које у крајњој линији одређују и социјални положај укупног друштва, односно појединих етничких заједница у њему.

Табела 29. Укупно становништво и Роми у Републици Србији према економској активности, 2002–2011.

	Становништво Србије				Роми			
	укупно	активни	неактивни	активни који обављају занимање	укупно	активни	неактивни	активни који обављају занимање
2002	7498001	3415546	4082455	2642987	108193	35468	72725	18708
%	100	45,6	54,4	77,4	100	32,8	67,2	52,7
2011	7186862	2971220	4215642	2304628	147604	41237	106367	16887
%	100	41,3	58,7	77,6	100	27,9	72,1	41,0

Могу се уочити разлике између економске активности Рома и укупне републичке популације. Мада је у оба случаја карактеристичан пад удела активног и пораст удела неактивног становништва, коефицијент економске зависности (однос броја активних, издржаваних и лица са личним приходом) показује да се у Републици број издржаваних у међупописном периоду смањио за око 15,0%, као и да је број лица са личним приходом порастао за око 10,0%. Истовремено, број издржаваних Рома порастао је за 69,1%, док се број лица са личним приходом смањио за преко једне половине (51,0%). Дакле, промене у економским структурама ромског у односу на укупно становништво нису се одвијале истим смером и интензитетом. Повећање удела неактивног, пре свега издржаваног становништва, представља негативну компоненту економског просперитета, која утиче и на одређивање социјалног положај Рома. У том смислу, поменућемо да је 2011. године у Србији на 100 активних било 140 неактивних становника, док је код Рома на 100 активних било 257 неактивних (пре свега издржаваних) лица.

Графикон 18. Становништво Републике Србије и Роми према економској активности, 2002–2011. (%)

Како се у активно становништво убрајају лица која обављају занимање и лица која не обављају занимање (некада су радили, траже први посао), скренућемо само пажњу на то да од укупно активних Рома, 59,0% не обавља занимање⁵⁵, што је знатно изнад националног просека (22,4%).

Груписањем према занимањима која обављају може се сагледати и професионална структура Рома. Професионална структура представља једно од основних економских обележја и значајна је како за економска, тако и за демографска истраживања. Наиме, занимање најчешће одређује висину зараде, а самим тим и економски и социјални статус, односно може бити један од значајних чинилаца у промени модела репродуктивног понашања, морталитета итд.

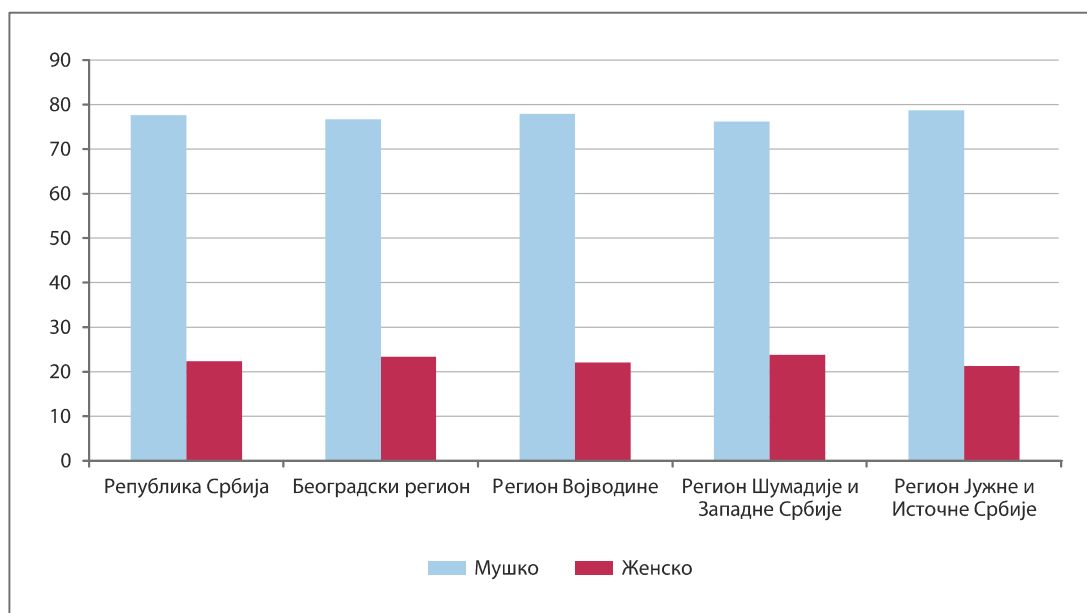
Графикон 19. Активни Роми који обављају занимања према најзаступљенијим занимањима, 2011.

⁵⁵ Посебно је деликатно питање учешћа Рома у „сивој економији“, о коме немамо никакве представе.

Очигледно је да су најзаступљенија занимања она која указују на професионалну и социјалну инфериорност Рома, директно условљену образовном структуром и другим чиниоцима, о чему је већ било речи. Треба напоменути и да је веома изражена полна диференцијација код активних Рома који обављају занимање, јер мушкарци чине 77,5%, а жене 22,5%, што представља знатну разлику у односу на национални ниво, где мушкарци чине 57,9%, а жене 42,1% од укупно активних који обављају занимање. У том смислу, треба поменути да су раније ступање у брак, рађање и матерински статус, као и ниво образовања, значајнији као чиниоци женске активности, као и да специфичне особености положаја жена представљају један од важнијих узрока толиких разлика у нивоима економске активности Ромкиња и осталог женског становништва Србије.

Графикон 20. Активни Роми који обављају занимање по полу, према регионима, 2011. (%)

Посматрано према радном статусу може се закључити да су Роми у незнатном броју послодавци, индивидуални пољопривредници и ређе самостално обављају делатност. Такође је изразито висок удео „осталих“ (27,6%), што говори о немогућности разврставања знатног дела занимања који они обављају у основне категорије радног статуса.

Табела 30. Роми који обављају занимање према радном статусу, по регионима, 2011.

Радни статус	Република Србија	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
Укупно	16887	3909	5022	2689	5267	...
Запослен	8706	2655	1788	1111	3152	...
Послодавац	117	24	35	25	33	...
Самостално обавља делатност	1849	447	619	333	450	...
Индивидуални пољопривредник	729	40	246	254	189	...
Уговор	596	176	156	91	173	...
Помажући члан	229	9	50	121	49	...
Остало	4661	558	2128	754	1221	...

Већ је поменуто да је у последњем међупописном периоду забележено и апсолутно и релативно повећање неактивних Рома. Међутим, посматрано по категоријама неактивних, највеће промене забележене су код лица са приходом и код категорије „остало и непознато“. Велики број и удео категорије „остало“ (као „непознато“ евидентирано је свега 68 случајева), у којој преко једне петине Рома није било могуће разврстати по установљеним категоријама неактивности, скреће пажњу на специфичности послова којима се Роми баве, на пример прошња, која је опште видљива и у коју су укључени као у „породични посао“ сви чланови породице, а највидљивије жене и мала деца. Наравно да то није легална активност, али с обзиром на њену масовност не само да потврђује изузетно лош економски положај ромске популације већ и њен општи социјални суноврат. У том смислу треба скренути пажњу и на готово нестајање лица са приходом од имовине и другим приходима, чему је посебно допринела дуготрајна и разарајућа друштвена криза којом су погођене све друштвене групе, а посебно Роми. Друштвена криза кида све нити са главнином друштва и гура Рома у још већу изолацију, препуштајући их илегалним пословима који су им главна могућност за преживљавање.

Табела 31. Неактивни Роми по категоријама, по регионима, 2002–2011.

	Укупно	Пензионери	Лица са приходом од имовине и др.	Деца, ученици, студенти	Домаћице	Остало и непознато
2002	72725	4965	8086	38261	16225	5188
%	100,0	6,8	11,1	52,6	22,3	7,2
2011	106367	6508	129	51859	25490	22381
%	100,0	6,1	0,1	48,7	24,0	21,1
Београдски регион	20210	1332	22	10365	4696	3795
Регион Војводине	31536	1164	59	15192	7934	7187
Регион Шумадије и Западне Србије	14740	1030	18	6971	3378	3343
Регион Јужне и Источне Србије	39881	2982	30	19331	9482	8056
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

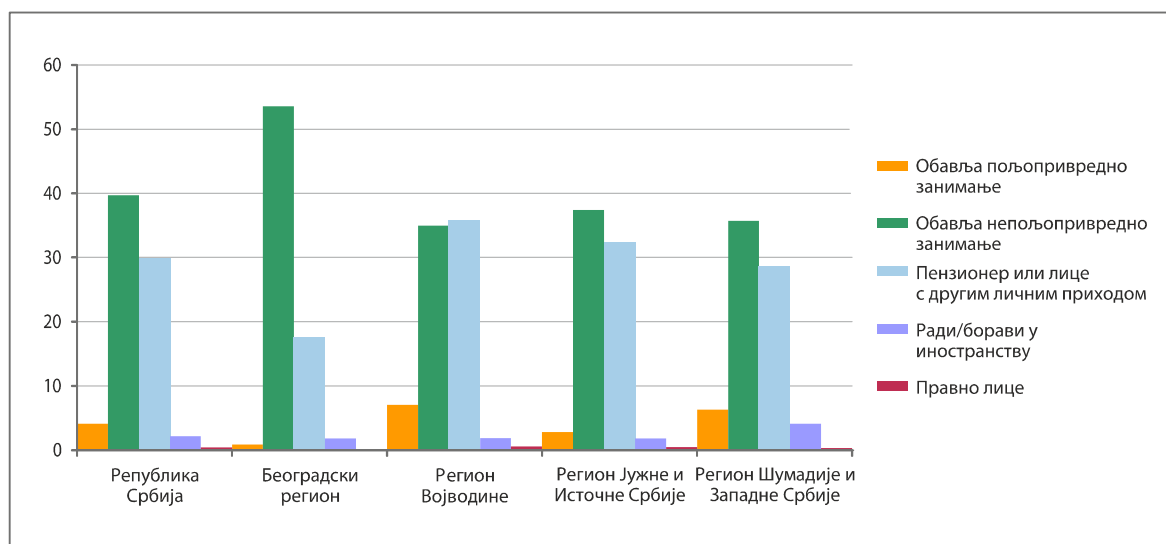
Иако се удео деце и ученика у укупно неактивним Ромима у последњем међупописном периоду смањује, њихов апсолутни број расте (повећање за преко једне трећине, тј. 35,5%), те они и даље чине најбројнију категорију неактивних (издржаваних) лица. Постојање великих удела издржаваног становништва млађег од 20 година (67,0%) карактеристично је за Роме, с обзиром на то да је реч о популацији с младом старосном структуром. Повећање броја и удела домаћица, које у 2011. чине готово једну четвртину неактивних (24,0% према 14,2% за ниво Србије) само потврђује неповољан економски и социјални положај Ромкиња. Поменућемо и да у укупно издржаваним Ромима доминирају жене (57,1%) у свим старосним категоријама, сем у контингенту старом 0–6 година.

Табела 32. Издржавани Роми по полу и старости, по регионима, 2011.

Пол	Република Србија		Београдски регион		Регион Војводине		Регион Шумадије и Западне Србије		Регион Јужне и Источне Србије		Регион Косово и Метохија
	свега	мушко	свега	мушко	свега	мушко	свега	мушко	свега	мушко	
Укупно	82947	35614	16428	6796	23441	10530	11143	4864	31935	13424	...
0–6 год.	22701	11622	4618	2349	6773	3482	3025	1554	8285	4237	...
7–14	23600	11973	4631	2348	6822	3489	3149	1612	8998	4524	...
15–19	9321	4417	1841	784	2751	1373	1248	558	3481	1702	...
20–29	9167	3303	1909	570	2486	949	1237	463	3535	1321	...
30–39	5980	1530	1259	298	1466	415	782	243	2473	574	...
40–49	5238	1148	1003	204	1480	377	653	157	2102	410	...
50–59	4545	1054	801	179	1071	287	658	166	2015	422	...
60 и више год.	2395	567	366	64	592	158	391	111	1046	234	...

За готово једну четвртину издржаваних Рома није познато својство издржаваоца, док издржаваоци са непољопривредним занимањима, пензијама и другим личним примањима издржавају око две трећине лица (63,6%).

Графикон 21. Издржавани Роми према својству издржаваоца, по регионима, 2011.

8.0. Стамбени услови Рома и карактеристике ромских домаћинстава

8.1. Локације и услови становања Рома

Становање је један од најзначајнијих елемената свакодневног живота појединаца, породица и људских заједница уопште. Стан је материјално добро чије се особине исказују као квантитативне (површина, број соба), квалитативне (врста материјала од кога је израђен, опремљеност водом, струјом итд.), а има и своју форму (индивидуално и колективно становање и сл.) и институционални статус (врста својине – приватна, закуп, без правне основе и сл.). Најчешће су особине стана одређене друштвеним положајем, улогом и економском моћи станара, а неприлагођеност стамбених услова индивидуалним и породичним потребама, неједнакост стамбеног положаја припадника појединих друштвених слојева и социјалне сегрегације по месту становања најтеже погађа најсиромашније друштвене слојеве у које се убрајају и Роми.

Насеље је најнижи ниво исказивања званичних статистичких резултата, али нам за праћење локација становања Рома ти подаци нису од помоћи. Наиме, живот на одређеним деловима насеља (у махали), без разлике да ли је реч о насељу градског или осталог типа, традиционални је облик начина живота Рома, па ћемо се зато ослонити на етнолошке, социолошке и урбанистичке студије. Све оне потврђују да су локације настањивања Рома делови насеља (махале), а како је већина Рома урбано становништво, локације њиховог настањивања су бројније и најчешће раштркане по већим или мањим градовима у којима живе у различитим типовима енклава⁵⁶. Међутим, новија истраживања показују да би се већина ромских породица које већ живе у градским, приградским и сеоским махалама радо преселила у мешовито насеље или им је свеједно где ће живети ако би се услови живота побољшали, а само мањи део би се преселио у нову махалу. То упућује на претпоставку да живот у махалама и није више тако важан за Роме, иако им је махала давала осећање сигурности, солидарности и интегрисаности породице у локалну заједницу. Главни недостаци махалског живота су издвојеност,

⁵⁶ В. Мацура је Роме који живе у Београду сврстао у три основна типа енклава: релативно засебне насеобине, мање или више удаљене од јединственог градског ткива, раздвојена од њега пољопривредним земљиштем, комуналним и индустријским погонима и запуштеним пределима. Пример за ову врсту насеобина су Орловска насеобина у Миријеву или Ледине изнад Бежаније; насеобине физички чврсто срасле за околне неромске делове (Маринкова бара), али иако је реч о јединственом градском ткиву, ипак су постојале видљиве линије на којима се завршавао стандардни град и од којих почиње запуштена земља на којој живе Роми. Трећи просторни оквир чине мањи делови градских блокова, понекад само једна или две парцеле (Мацура, В., 1993). Неки аутори сматрају да је „Живот у махали, ма колико сегрегирани, Ромима у одређеном смислу помогао да очувају свој етнички идентитет“ (Митровић, А. Зајић, Г, 1998), док други наводе да је „један од најизразитијих дисјунктивних процеса резиденцијална (просторна) сегрегација. До просторне сегрегације Рома дошло је делимично насилним путем, али и на спонтан начин, тако да данас Роми живе у засебним насеобинама које се зову ‘циганске махале’, које карактерише посебан начин живота и становања. Такве насеобине представљају специфичан вид гето насеља“ (Митровић, А. 1992).

запуштеност и различити облици сегрегације⁵⁷. С друге стране, постоје искуства становања Рома у градским стамбеним зградама и блоковима, на пример у насељу Чукаричка падина, где је крајем 80-их година прошлог века на месту некадашњег ромског насеља подигнут комплекс стамбених зграда. У тим зградама има Рома који су добили станове у замену за срушене куће, али је њихов број значајно опао, јер је већина продала новосаграђене станове и одселила се незнано где, док се код преосталих уочава недовољна адаптација у новом окружењу. Неки су се, дакле, сами издвајали и рађе одлазили у етнички хомогена станишта, чак и када имају решене стамбене услове. Такође, треба имати у виду и двосмерно постојање етничке дистанце – нерома у односу на Роме, и обрнуто. Етничка и просторна дистанца се успоставља због сучељавања предрасуда, неповерења према припадницима других етничких група и њима својственог начина живота (Кнежевић А., 2010). У том смислу може се говорити о стереотипима, који се формирају перцепцијом Рома о својој насеобини, као и перцепције те насеобине од стране неромског становништва⁵⁸.

Да је стамбена ситуација Рома незадовољавајућа, делимично сведоче и резултати Пописа становништва 2011. године. Међутим, само статистички подаци о становима, уопштени према потребама друштва и на начин који прописује методологија пописа становништва, нису довољни за дубље осветљавање ове проблематике, већ могу представљати један од параметара за утврђивање елементарних карактеристика стамбеног фонда, али не и за детаљно расветљавање опште представе коју најчешће имамо запажањима дивље подигнутих ромских насеобина, запуштених, нехигијенских, сачињених од лоших, претежно отпадних материјала, изопштених из свих друштвених токова локалне и шире заједнице. Реално стање и вредности у ромским насеобинама могу се установити само посебним пописима и научно утемељеним истраживањима. Јер „излаз из сиромаштва, на теоријском плану, ваља тражити у оквирима друштвене слојевитости и промене, а не у теорији културе сиромаштва“ (Вујовић, С., 1993).

⁵⁷ Б. Јакшић у студији „Уметност преживљавања – Где и како живе Роми“, 2005. наводи и да иако „већина испитиваних ромских породица већ живи у градским, приградским и сеоским махалама, тешко би се могло рећи да је махала приоритетна опција за њихово становање. У том погледу резултати овог истраживања се значајно разликују од ставова истраживача који се могу наћи у домаћој литератури о Ромима. Ти резултати показују да је ослабила везаност ромске породице за махалу....Већина ромских породица би се радо преселила у мешовито насеље (44,7%), скоро једној трећини је свеједно где ће живети ако би се услови живота побољшали (29,9%), а само 16,4% би се преселило у нову махалу.

⁵⁸ Пример за то је насеље Старо сајмиште на Новом Београду, које је требало да буде расељено, почев од 2005. године, на локацију удаљену неколико километара (Блок 45 – Др Ивана Рибара). Предвиђено је постављање 87 контејнера за становање социјално угрожених, највише Рома. Међутим, становништво околних зграда, организовани у удружење грађана, организовали су вишедневне протесте којима су успели да спрече изградњу ромске насеобине. Пар година касније, на истој локацији, изграђено је више зграда и станова за социјално угрожене. У њих се уселио и део Рома, али постоје велике несугласице између нерома и Рома, највише због тога што се Роми баве скупљањем секундарних сировина, те се грађани жале на нехигијену.

Иако је општа ромска стамбена слика у квалитативном погледу на ниском нивоу, не треба подлегати стереотипима о апсолутном сиромаштву, нехигијени и запуштености стамбених услова свих Рома и само Рома⁵⁹. Нису сви Роми сиромашни⁶⁰, али у целини узев декларисани Роми сиромашнији су од неромског већинског становништва, па се може говорити о „етнослојном статусу, односно о потпролетерском положају карактеристичном за дискриминисане мањинске групе“ (Митровић, А. 1992).

Посматрано према врсти стамбене јединице највећи број ромских домаћинстава живи у становима намењених становању (95,1%), док у просторијама настањеним из нужде живи 4,5%, мање од 1,0% домаћинстава живи у колективним становима или немају никакав стан.

⁵⁹ Према евиденцији Градског секретаријата за комуналне, грађевинске и стамбене послове из 1988. године (када је вршен попис нехигијенских станова у Београду), у 16 општина је било 10 хиљ. нехигијенских објеката са око 18 хиљ. станова у којима је живело преко 75 хиљ. становника. Према резултатима Пописа становништва из 1981. године у Београду је живело 9086 декларисаних Рома, а из 1991. године 14220 Рома. То значи да су Роми тада чинили мање од 1/5 становника из нехигијенских насеобина. Током каснијих деценија није било сличних акција с циљем евиденције нехигијенских насеља, а сигурно је да су се, због познатих друштвено-политичких догађања везаних за распад СФРЈ, досељавали и Роми и да је то праћено појавом нових ромских насеобина, најчешће типа фавела. Многе од тих насеобина су брзо ницале, али и брзо нестајале, односно мењале локацију. Познато је, на пример, да је 2012. године Градска управа града Београда иселила око хиљаду Рома који су се настанили на простору Белвила (Нови Београд). Породице које су интерно расељене са Косова и Метохије или имају пребивалиште у Београду смештене су у контејнерска насеља на ободу Београда, док су породице које су имале пребивалиште у градовима широм Србије враћене у своја места пребивалишта. У 2013. години на истом простору формирано је ново ромско станиште и ту постоји и данас.

⁶⁰ „Довољно је видети изглед и уређеност кућа у селу Драгиње између Ваљева и Шапца или село Стрижило код Јагодине, као и многа друга ромска насеља, а нарочито велики број новоизграђених кућа у којима живе Роми, па схватити с колико љубави и самоодрицања Роми граде своје станиште. Поједине куће Рома, нарочито оних који су дуго радили у иностранству, изгледају скоро као дворци, тако да посматрач са стране зажали што у Србији нема више таквих кућа“ (Јакшић, Б., 2005).

Табела 33. Станови у којима живе ромска домаћинства према врсти стамбене јединице, 2011.

	Стан	Настањена пословна просторија	Просторија настањена из нужде	Колективна стамбена јединица	Без стана
РЕПУБЛИКА СРБИЈА					
Број домаћинства у стану	34107	434	1553	136	44
Број станова	32441	410	1524	18	
Број лица	140915	2237	5910	576	48
Београдски регион					
Број домаћинства у стану	5324	234	690	15	5
Број станова	5014	225	684	1	
Број лица	23685	1321	2829	72	5
Регион Војводине					
Број домаћинства у стану	10134	79	219	10	24
Број станова	9756	75	214	2	
Број лица	41624	361	731	31	28
Регион Шумадије и Западне Србије					
Број домаћинства у стану	5157	41	283	16	0
Број станова	4957	38	278	2	
Број лица	19668	179	1070	77	0
Регион Јужне и Источне Србије					
Број домаћинства у стану	13492	80	361	95	15
Број станова	12714	72	348	13	
Број лица	55938	376	1280	396	15
Регион Косово и Метохија					
Број домаћинства у стану	...	...	...	...	...

Треба скренути пажњу на чињеницу да је евидентирано 1553 домаћинстава која живе у просторијама насељеним из нужде, као и да се чланови тих домаћинстава у Попису 2011. године третирају као секундарни бескућници. Наиме, први пут у историји пописне статистике Србије у 2011. години пописивани су и бескућници⁶¹, а према добијеним налазима Роми бескућници (5719) чине око једну трећину од свих бескућника у Републици (32,5%). Незнатну већину бескућника чине мушкарци

⁶¹ У укупан број бескућника укључени су примарни и секундарни бескућници. Примарни су пописани у установама за смештај бескућника, свратиштима и прихваталиштима, а секундарни бескућници су они који живе у просторијама настањеним из нужде.

(51,1%), а најзаступљенију старосну категорију ових лица представљају деца предшколског и школообавезног узраста (0–14 година). Скоро половина од укупно бескућника регистрована је у Београдском региону (48,6%), али овај регион, у односу на преостале регионе, располаже, иако недовољним, већим капацитетима за прихват бескућника. Осим тога, стихијски миграциони прилив у Београд и уопште тешка економска беда Рома приморала је многе да живе у насеобинама типа фавела и сламова.

Табела 34. Роми бескућници према полу и старости, по регионима, 2011.

Пол	Република Србија		Београдски регион		Регион Војводине		Регион Шумадије и Западне Србије		Регион Јужне и Источне Србије		Регион Косово и Метохија
	свега	мушко	свега	мушко	свега	мушко	свега	мушко	свега	мушко	
Укупно	5719	2925	2779	1426	702	353	1033	539	1205	607	...
0–14 год.	2381	1214	1207	619	284	133	436	232	454	230	...
15–19	523	253	267	128	56	26	77	37	123	62	...
20–24	496	257	273	141	56	24	70	40	97	52	...
25–29	419	218	204	107	46	23	90	48	79	40	...
30–34	371	204	172	99	47	30	68	35	84	40	...
35–39	340	176	160	76	43	24	59	32	78	44	...
40–44	271	144	136	69	37	21	40	20	58	34	...
45–49	278	146	124	64	52	30	50	25	52	27	...
50–54	237	119	105	57	30	14	55	26	47	22	...
55–59	154	83	50	27	16	10	36	22	52	24	...
60–64	116	60	40	19	18	13	19	13	39	15	...
65 и више год.	133	51	41	20	17	5	33	9	42	17	...

Већина станова ромских домаћинстава налази се у градским насељима (63,0%), што је и логично, с обзиром на то да су Роми већински урбано становништво. Међутим, посматрано према квалитативним карактеристикама и просечном броју лица која живе у становима, уочавају се минималне разлике између урбаних и руралних средина (у градским насељима 4,8, а осталим насељима 4,5). То се објашњава директном зависношћу изbalансираног природног кретања урбане и руралне ромске популације, али сугерише и сиромаштво, које се огледа у континуираној слабој развијености ромског стамбеног фонда, како у градским тако и у сеоским насељима⁶².

⁶² У свим пописима становништва, од када се прате и станови, регистровано је више станова него домаћинстава, пре свега у сеоским насељима. Многа сеоска насеља су опустела јер се становништво исељавало остављајући породичне куће празним, тако да је последњим пописом забележено 11 празних насеља и 1000 насеља са мање од 100 становника.

Табела 35. Структура станова ромских домаћинстава према својини и типу насеља, по регионима, 2011.

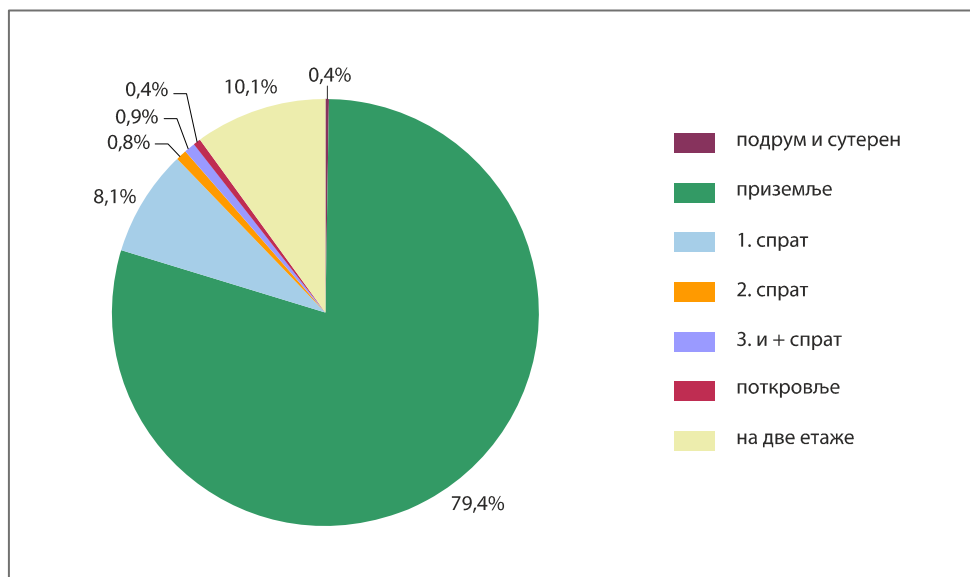
	Укупно	Градска насеља	Својина					
			приватна		јавна (државна)		други облици	
			укупно	градска насеља	укупно	градска насеља	укупно	градска насеља
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	34375	20191	31834	18260	1106	857	792	548
Београдски регион	5923	4726	4943	3823	247	219	338	313
Регион Војводине	10045	4349	9392	3991	339	216	244	105
Регион Шумадије и Западне Србије	5273	2555	4912	2306	173	133	93	61
Регион Јужне и Источне Србије	13134	8561	12587	8140	347	289	117	69
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

Станови су највећим делом (92,6%) приватна својина⁶³, док у становима јавне (државне) својине живи релативно мали број ромских домаћинстава (2,5%).

Станови Рома најчешће се налазе у приземним зградама (88,2%) и посматрано на регионалном нивоу не постоје никакве значајније разлике у структури станова према положају у згради.

⁶³ Истраживања показују да већина Рома на поседује никакав документ о власништву, већ „сматра да су куће или стамбене јединице, ма каквог квалитета биле, њихово власништво јер су их градили личним радом. Да су Роми депривилегована група, најбоље сведочи податак да само 5% ромских породица има станарско право, мада и њихови суседи нероми у том погледу нису у бољој ситуацији. То само говори да Роми живе на оним местима на којима живи и остала градска, приградска и сеоска сиротиња“ (Јакшић, Б, 2005).

Графикон 22. Структура ромских станова према положају у згради, 2011. (%)

Када је реч о грађевинском материјалу од кога је зграда направљена, највећи удео имају станови изграђени од тврдог материјала (78,6%). Међутим, из статистичких података није могуће прецизно установити реалну квалитативну страну ових грађевина, већ само да је реч о тврдом материјалу спољних зидова⁶⁴. Да су изграђени од тврдог материјала, сматрани су станови чији су спољни зидови претежно били од опеке, камена, бетона, обле грађе и других савремених грађевинских материјала и елемената. За станове чији су спољни зидови изграђени искључиво или претежно од набоја, плетера, дасака и сл., за просторије настањене из нужде (шупа, дашчара, контејнер, земуница и други импровизовани објекти), као и за настањене покретне и непокретне објекте (вагон, шлеп, приколица, шатор, черга и сл.), сматрало се да су изграђени од слабог материјала.

⁶⁴ Нека теренска истраживања упућују да је углавном реч о цигли, блоковима и мешовитим материјалима често са лошим темељима и земљаним подовима у стану. Неке куће, на пример, у селима у околини Пожаревца, Обреновца, Нове Пазове и др. изграђене су од савременог грађевинског материјала, јер су се њихови власници „обогатили“ у иностранству. Види: Јакшић, Б., 2005, Павловић, М., 2000, Цекић, Н., 2000. Други истраживачи, анализирајући услове живота у појединим ромским насеобинама, закључују да је квалитет стамбеног фонда такав да у њега нема смисла улагати, а описујући ромску кућу и окућницу у Орловском насељу на рубу Београда, В Мацура наводи: „У основном реч је о једноставним конструкцијама зграде чију структуру чине зидови и једноводни или двоводни кров... Материјали од кога су куће сазидане је мешовит – опека, черпић, набој, дрво, лим, тер-папир, цреп, салонит, стиропор, све оно чиме се може омеђити један простор.... Једна од основних функционалних одлика ромског стамбеног објекта јесте његова условна сличност са сеоском стамбеном архитектуром и различитост у односу на градску. За разлику од градског стана, било да је реч о стану у већој згради, било о једнопородичној кући, ромска је кућа састављена од два основна дела: од саме куће – значи зиданог и затвореног простора, и простора дворишта – значи отвореног и до одређене мере уређеног дела.....Паралела између сеоске и ромске куће има смисла само док се не помене питање величине простора који се користи...“. Т. Вукановић запажа да су „многе куће ромског становништва у моравским градским насељима сличне једне другима, било да се ради о бедним бурдељима или пак о једнодељним или дводељним кућицама“.

Табела 36. Структура станова ромских домаћинстава према материјалу спољних зидова и површини, по регионима, 2011.

	Укупно	Број соба (укључујући и кухињу)				
		1	2	3	4	5 +
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	34375	4508	7504	9787	7082	5490
Тврди материјали	27030	2834	5427	7817	5882	5068
Слаби материјали	7345	1674	2077	1970	1200	422
Површина у m ²	2084475	85938	259475	537385	522093	679574
Београдски регион	5923	1018	1140	1597	1119	1047
Тврди материјали	5110	592	936	1500	1049	1031
Слаби материјали	813	426	204	97	70	16
Површина у m ²	371174	19283	40911	90307	84616	136052
Регион Војводине	10045	770	2154	3162	2286	1673
Тврди материјали	6015	379	1131	1788	1380	1337
Слаби материјали	4030	391	1023	1374	906	336
Површина у m ²	638930	15053	74563	178244	169623	201447
Регион Шумадије и Западне Србије	5273	778	1245	1499	885	865
Тврди материјали	4733	567	1057	1392	860	857
Слаби материјали	540	211	188	107	25	8
Површина у m ²	320712	14299	42199	81383	66370	116459
Регион Јужне и Источне Србије	13134	1942	2965	3529	2792	1905
Тврди материјали	11172	1296	2303	3137	2593	1843
Слаби материјали	1962	646	662	392	199	62
Површина у m ²	753659	37303	101802	187451	201484	225616
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

Посматрајући према броју просторија (укључујући и кухињу), у становима који се састоје од једне собе, просечне величине 19,1 m², живи 13,2% ромских домаћинстава. У становима са две собе, просечне величине 34,6 m², живи око петина ромских домаћинстава (21,8%), док највећи удео (28,4%) чине домаћинства са становима који се састоје од три собе, а просечна величина стана је 54,9 m². Око једна петина ромских домаћинстава (20,6%) живи у становима са четири собе, просечне величине 73,7 m². Удео домаћинстава који имају станове од пет и више соба износи 16,0%, а просечна величина ових станова је преко 100 m². Међу становима свих структура преко једне петине станова (21,4%) изграђено је од слабог материјала. У регионалном погледу постоје варијације у уделима структуре станова по броју просторија, али су у погледу квалитета материјала и опремљености станова те разлике занемариве. Тако Београдски регион, у односу на све друге регионе, има највиши удео станова с једном собом (17,1%) и најмањи удео станова с две собе (18,8%), док Војводина има најмањи удео станова с једном собом (7,6%) и највећи удео станова с три просторије (31,5%).

У литератури се услови становања Рома најчешће карактеришу као веома тешки, оцењујући да су локације⁶⁵ и стамбене прилике огледало сиромаштва и беде, што је, опет, у тесној вези са економском моћи Рома. Немаштина се одражава на хигијенске прилике, исхрану, одећу и обућу, али њене манифестације су и последица различитих културних навика и архаичних наслеђа⁶⁶. О незадовољавајућој опремљености станова инсталацијама, осим у литератури, сведоче и статистички подаци из 2011. године.

Табела 37. Опремљеност инсталацијама станова ромских домаћинстава по регионима, 2011.

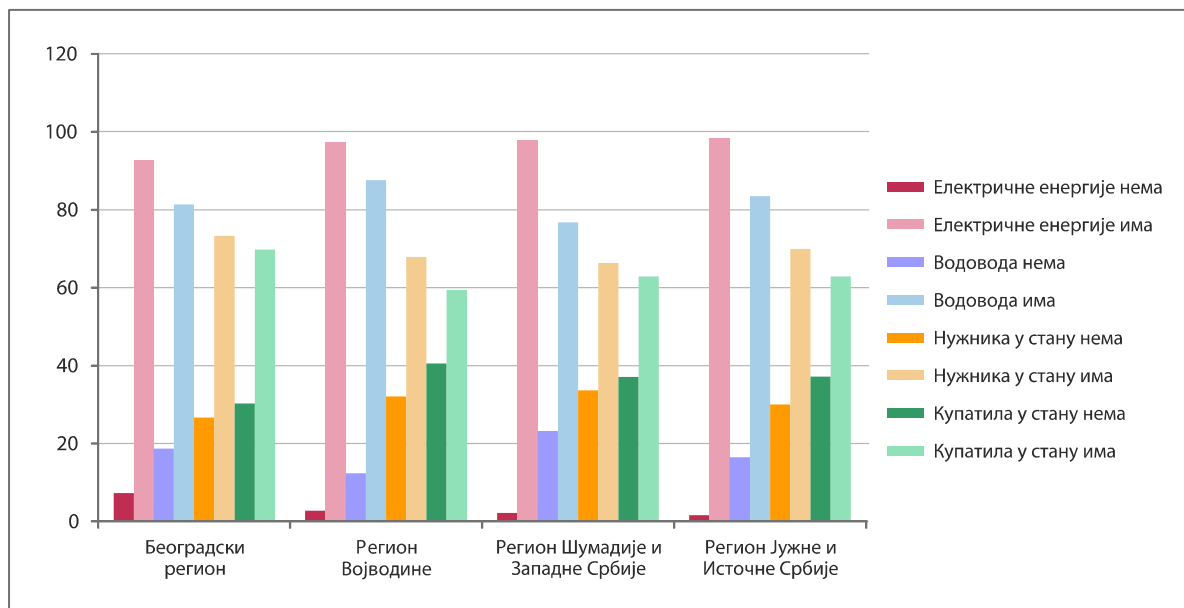
	Укупно	Нема инсталације					
		електрич- не енергије	водовода	канали- зације	централ- ног грејања	нужника у стану	купатила у стану
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	34375	1032	5736	5733	30244	10527	12699
Београдски регион	5923	432	1105	1105	5027	1581	1791
Регион Војводине	10045	278	1241	1239	8804	3224	4072
Регион Шумадије и Западне Србије	5273	116	1223	1223	4545	1775	1958
Регион Јужне и Источне Србије	13134	206	2167	2166	11868	3947	4878
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...

⁶⁵ Истраживања локација на којима живе Роми показују да оне у највећем броју нису инфраструктурно опремљене, нема коловоза и тротоара, стазе унутар насеобине су од земље, тако да има много блата и прљавштине, а неретко пацова и друге гамади.

⁶⁶ „Мизерни услови становања и са њима неуредност и нечистоћа у становању цветају тамо где су ромске кућице једнодељне, дводељне...а фамилија бројна. Тако Роми у селу Лаћарку у Срему, у махали Клињине рупе живе неуредно и нечисто. Насупрот томе, у истом селу, Роми настањени у другим махалама, који живе у једнодељним кућама ћерпичарама, воде пристојну хигијену становања, куће су им чисте, уредне и окречене. Значи ради се о наслеђу патријархалних навика, које су од старина биле разноврсне.....Код Рома у варошици Баваниште у Банату ред и чистоћа су беспрекорни“ (Вукановић, Т., 1983). „Иако би се могло рећи да уобичајени хигијенски стандарди нису део културног обрасца Рома, нису ретке ромске породице које хигијену стамбеног простора одржавају на изузетно квалитетан начин... Охрабрујуће је да број хигијенских просторија у стамбеним објектима константно расте, али је неопходно прећи дуги пут до стандардизоване културе становања“ (Јакшић, Б., 2005).

Од укупно ромских станова, у 3,0% случајева домаћинства немају инсталацију за електричну енергију⁶⁷, 16,7% домаћинстава нема канализацију и воду у стану⁶⁸, а трећина домаћинстава нема купатило и нужник у стану⁶⁹. Сигурно да оваква слика није примерена XXI веку, када још увек неки немају електричну енергију или преко једне трећине било које популације нема никакве могућности за одржавање елементарних хигијенских потреба.

Графикон 23. Опремљеност инсталацијама ромских станова по регионима, 2011. (%)

⁶⁷ Истраживања показују да је у Србији код ромских домаћинстава „велики број прикључака на електричну мрежу илегалан, а распрострањена је појава ‘вуче струје од комшија’” (Јакшић, Б., 2005).

⁶⁸ Снабдевање ромских породица водом је формално задовољавајуће „али се поставља питање квалитета воде и начина њеног коришћења. Издвојена ромска насеља имају велике проблеме са водоснабдевањем.... Има случајева да у ромском насељу постоји водовод или да породице имају воду у стамбеним јединицама, па је ипак не могу користити за кућне апарате јер је водоводна мрежа у веома лошем стању” (исти).

⁶⁹ У методолошком упутству за Попис становништва 2011. наведено је да се сматра да стан има купатило ако има посебну просторију у којој се налазе када или туш (или и једно и друго) и у којој су уведене инсталације водовода и канализације, без обзира на то да ли су те инсталације везане за јавну, односно кућну мрежу или нису. Стан има нужник без обзира на то да ли се нужник налази у посебној просторији стана или у купатилу.

8.2. Основне карактеристике ромских домаћинстава и породица

Кретање броја домаћинстава за Србију у целини показује стални пораст који се по темпу разликовао у одређеним међупописним периодима, што се објашњавало значајним социјалним и економским променама, модернизацијом друштва и деобама домаћинстава традиционалних проширених породица на домаћинства нуклеарних породица. Уситњавање и пораст броја домаћинстава у Србији⁷⁰ пратио је процес опадања величине домаћинстава, а како су се, у ком периоду и којим темпом ти процеси одвијали и код Рома, нисмо у стању да закључимо на основу статистичких података добијених пописима становништва, из простог разлога што издвајање ромских домаћинстава и њихово посматрање кроз дужи период не даје реалне показатеље због већ помињане флотантности при националном изјашњавању. Стога ћемо приказати само основне карактеристике ромских домаћинстава према резултатима Пописа становништва из 2011. године, при чему се као ромско домаћинство сматрало оно где се носилац домаћинства национално изјаснио као Ром⁷¹.

Величина ромских домаћинстава, изражена просечним бројем чланова, као и структура домаћинстава према броју чланова, указује на општу и регионалну диференцијацију у односу на домаћинства Србије.

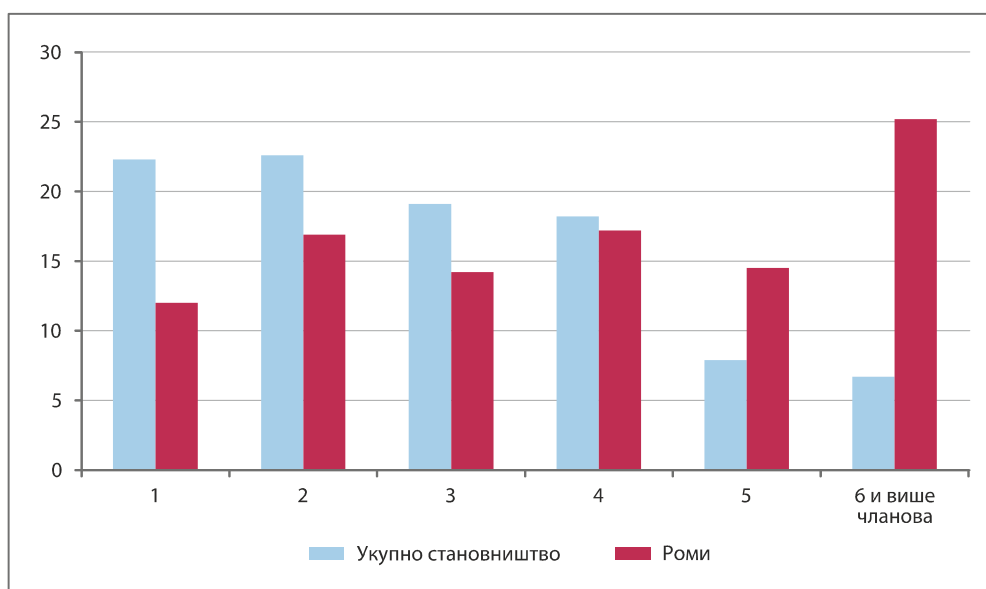
Табела 38. Домаћинства Републике Србије и Ромска домаћинства према просечном броју чланова, по регионима, 2011.

	Република Србија	Београдски Регион	Регион Војводина	Шумадија и Западна Србија	Јужна и Источна Србија	Регион Косово и Метохија
Укупно	2,8	2,7	2,7	2,9	3,0	...
Роми	4,1	4,5	4,1	3,8	4,1	...

Узроци ових диференцијација у директној су сагласности са супротним токовима природног кретања становништва Србије у односу на ромску популацију. Тако су домаћинства са два и три члана чинила 41,7% од свих домаћинстава у Србији, док је код Рома највећи удео домаћинстава са пет и више чланова (40,0%).

⁷⁰ Пораст броја домаћинстава био је већи је од пораста броја становника (индекс пораста становништва 1948–2011 = 110,0, а домаћинстава 168,8). Ова правилност видна је у свим међупописним периодима, с тим што се у периоду 1991–2011. број становника Србије смањио (индекс 0,912), док је број домаћинстава растао нешто слабијим интензитетом (индекс 102,8).

⁷¹ Контролом домаћинстава у којима је бар један члан Ром, али није и носилац домаћинства, установљено је да таквих домаћинстава у 2011. години било 2705 и да се у њима 4918 лица национално декларисало као Роми, 4425 као Срби, 40 као Албанци, 181 као Бошњаци, 73 као Ашкалије, 35 као Египћани, 551 као Мађари, 352 као Румуни, 47 као Власи, а 1711 лица сврстано је у категорију „остало и непознато“. У нашим разматрањима ова домаћинства нису узета у обзир.

Графикон 24. Структура домаћинстава према броју чланова, 2011.

Више од једне четвртине (27,6%) од укупно ромских домаћинстава своје приходе је остваривало преко социјалних примања, што потврђује да се Роми налазе на крајњем ступњу друштвене лествице. Међутим, регионално посматрано, уочавају се разлике, па су зараде у непољопривреди и мешовити приходи доминантни извори домаћинстава Рома Београдског региона, док су у осталим регионима најзаступљенија социјална примања.

Табела 39. Ромска домаћинства према изворима прихода, по регионима, 2011.

	Укупно	Извори прихода домаћинстава						
		зарада или друга примања на основу рада		остали приходи			мешо- вити приходи	без прихода
		у пољо- при- вреди	у непо- љопри- вреди	пензија	социјал- на примања	друге врсте примања		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	36274	1277	5702	3134	10025	5050	9272	1814
Београдски регион	6268	66	1773	526	898	988	1620	397
Регион Војводине	10466	621	1290	547	3447	1238	2820	503
Регион Шумадије и Западне Србије	5497	294	792	553	1605	642	1310	301
Регион Јужне и Источне Србије	14043	296	1847	1508	4075	2182	3522	613
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

Ромска домаћинства су већином једнопородична (67,8% од укупно домаћинстава) у којима преовладавају (54,9%) потпуне породице (брачни/ванбрачни пар с децом), док крње породице (мајка с децом, отац с децом) чине 11,6% од укупно једнопородичних домаћинстава. Непородична домаћинства су највећим делом самачка (89,5%).

Табела 40. Ромска домаћинства према породичном саставу и броју чланова домаћинстава, 2011.

	Укупно	Домаћинства према броју чланова					
		1 чланом	2	3	4	5	6 и више чланова
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	36274	4345	6138	5145	6245	5249	9152
Породична домаћинства	31423	0	5767	5046	6220	5245	9145
Без других чланова	26492	0	5767	4113	5308	4186	7118
Са другим члановима	4931	0	0	933	912	1059	2027
Домаћинства са једном породицом	24613	0	5767	5046	5594	4083	4123
Без других чланова	20646	0	5767	4113	4682	3118	2966
Брачни/ванбрачни пар без деце	4263	0	4263	0	0	0	0
Брачни/ванбрачни пар са децом	13519	0	0	3404	4349	2935	2831
Мајка с децом	2094	0	1057	517	259	144	117
Отац с децом	770	0	447	192	74	39	18
Са другим члановима	3967	0	0	933	912	965	1157
Брачни/ванбрачни пар без деце	684	0	0	555	88	25	16
Брачни/ванбрачни пар са децом	2576	0	0	0	626	864	1086
Мајка с децом	469	0	0	248	121	56	44
Отац с децом	238	0	0	130	77	20	11
Домаћинства са две породице	5742	0	0	0	626	1162	3954
Домаћинства са три и више породица	1068	0	0	0	0	0	1068
Непородична домаћинства	4851	4345	371	99	25	4	7
Самачка	4345	4345	0	0	0	0	0
Вишечлана	506	0	371	99	25	4	7

Ромске породице одликује релативно висок степен етничке хомогености, јер од укупно породица 85,6% представљају породице у којима су се сви чланови декларисали као Роми, док 15,4% чине етнички мешовите породице. Међутим, регионално посматрано, уочавају се разлике, па су етнички најхомогеније ромске породице из Региона Јужне и Источне Србије (91,1%), док је таквих породица у Региону Војводине мање (78,0%). Посматрано према броју деце, уочавају се мале варијације, односно нешто мањи удео породица без деце и већи удео породица са једним и два детета исказује се код мешовитих породица у односу на етнички хомогене породице, где је нешто већи удео породица са троје и четворо деце. Добијени пописни подаци у сагласности су са појединим анкетним истраживањима која указују на релативну затвореност Рома према другим етничким заједницама за склапање мешовитих бракова и других облика партнерског живота⁷², мада се чини да на етнички мешовитијим подручјима постоји већа отвореност према мешовитим партнерским заједницама, а самим тим и породицама. Међутим, ову проблематику требало би продубљеније истражити (узимајући у обзир и серију података из виталне статистике) да би се могли донети поузданији закључци.

⁷² У истраживањима спроведеним у региону северозападне Македоније, источне и централне Бугарске и југоисточне Србије Д. Ђорђевић и М. Филиповић, (2006) констатују „Етничка дистанца као једна од препрека за успешну интеграцију такође је испољена међу Ромима, додуше у много мањој мери него дистанца коју остали народи у окружењу исказују према њима....У Србији, за све модалитете Богардусове скале, осим за питање међуетничких бракова, Роми у односу на Србе дају високе позитивне одговоре.....Можемо рећи да Роми југоисточне Србије изражавају највећу етничку дистанцу према Албанцима“.

Табела 41. Етнички хомогене и етнички мешовите ромске породице према броју деце, 2011.

	Укупно	Без деце	Са 1 дететом	2	3	4	5 и више деце
РЕПУБЛИКА СРБИЈА							
Сви Роми	36014	9424	9515	8253	4825	2532	1465
Етнички мешовите породице	6258	1313	1834	1626	809	404	272
Београдски регион							
Сви Роми	6389	1492	1599	1383	981	569	365
Етнички мешовите породице	1213	255	357	288	148	95	70
Регион Војводине							
Сви Роми	9669	2262	2727	2278	1244	699	459
Етнички мешовите породице	2726	580	773	731	367	161	114
Регион Шумадије и Западне Србије							
Сви Роми	5158	1359	1542	1156	592	307	202
Етнички мешовите породице	873	181	285	233	103	46	25
Регион Јужне и Источне Србије							
Сви Роми	14798	4311	3647	3436	2008	957	439
Етнички мешовите породице	1446	297	419	374	191	102	63
Регион Косово и Метохија							
Сви Роми	...	...	...	...	...	...	...

9.0. Друштвени положај Рома у светлу резултата пописа становништва

Осветљавање питања друштвеног положаја Рома у Србији захтева мултидисциплинарни и вишедимензијални приступ. Ми ћемо се задржати само на резултатима пописа становништва, који нам омогућавају да укажемо на више демографских и других карактеристика Рома и изнесемо мишљење о проблемима који су били и остали главна препрека успоравања процеса њихове модернизације, односно интеграције уопште. У том смислу, уочене су лагане промене у биодинамици, али су неповољности и заостајање у променама осталих чинилаца који покрећу процес модернизације демографског развика и промена у социјалној структури битно утицале на одређивање животних шанси и друштвеног статуса Рома.

Најнижи друштвени статус, који су Роми имали кроз векове, са кратким светлим изузецима у појединим историјским тренуцима, карактеристичан је за ромску популацију и данас. Неки аутори сматрају да је то због тога што у савременом вишенационалном друштву „њима нису понуђени ни асимилација ни ‘културни плурализам’, већ се од њих очекивала само делимична акултурација која није водила ка социјалној и структурној интеграцији. Такви међуетнички односи нужно су довели до трајне деградације ромске групе и њене немоћи да се организује у циљу промене свог друштвеног положаја“ (Митровић, А., 1992). С друге стране, новија научна истраживања потврђују да Роми из Србије изражавају прилично негативне ставове о променама, сматрајући да су у заблуди људи који мисле да промене доносе напредак и да нове ствари у животу не треба тек тако прихватити, јер су после сваке промене у друштву ствари још лошије него пре тога⁷³. Према томе, формирање актуелног друштвеног положаја Рома било је у директној зависности са одвијањем више узајамно испреплетаних историјских, етнокултурних, економских, социјалних, демографских, етнопсихолошких и других процеса који су одлучујуће утицали на обликовање ромског колективитета, који је до данас остао „парадигма маргиналних скупина, онај пример код кога су управо маргиналне особине најразвијеније, дате у пуном колориту“ (Милић, В., 1993).

Приступ разматрању друштвеног положаја Рома одредили смо у складу са добијеним статистичким резултатима. Они потврђују постојање проблема у вези са односом Рома према сопственом идентитету и истичу главне разлоге њиховог заостајања у свеукупном преображају и бржој друштвеној интеграцији.

О проблему идентитета Рома сведоче сви пописи становништва. Чињеница израженог етничког трансфера (мењање декларације о националној припадности у пописима становништва) и етничке мимикрије отежава добијање „стварних“ статистичких информација релевантних за извођење и оцену времена, праваца, смерова, интензитета, противречности кретања и преображаја у свим сферама живота који су се одигравали у ромској популацији. Процес „изграђивања и јачање идентитета Рома морају да изведу сви релевантни субјекти – од ромских невладиних организација, образовних, политичких, културних и информативних институција, преко истакнутих појединаца и ромске елите, па до ‘вођа у мишљењу’ на локалном нивоу“ (Ђорђевић, Д., Маријана, Ф., 2006).

⁷³ Видети: Ђорђевић, Д., Филиповић, М., 2006.

Кључна препрека бржем јачању ромског идентитета је и постојање етничке дистанце, како Рома у односу на нероме тако и обрнуто, као и унутар ромског корпуса по конфесионалној, језичкој и статусној линији („успешни“ Роми који се декларишу као припадници неких других етничких заједница). Бројне предрасуде и стереотипи о Ромима проширују социјалну дистанцу према њима, а поједина истраживања указују на то „да многи верују како и сами Роми желе да остану другачији и на извесној дистанци према осталима (да је то део њиховог етноса), па и таква уверења могу бити разлог пасивности када је реч о потреби и могућности промене друштвеног положаја Рома“ (Кузмановић, Б., 1992).

Статистички подаци показују да је једна од изразитих неповољности за Роме њихова просторна раштрканост. Они никада нису били ни на једном, мањем или већем, одређеном административном простору Србије територијално концентрисани. Иако не постоје статистички подаци о деловима насеља на којима Роми живе, из литературе је познато да су то засебни делови насеља које карактерише изолованост, сиромаштво, лоши стамбени и други услови живота. Просторна сегрегација Рома, без разлике да ли је она била добровољна или присилна, само је подстицала њихово маргинализовање на свим пољима друштвено-економског и културног живота. Стамбени услови сведоче да је реч о људима који можда живе лошије него што је то могуће закључити на основу добијених нумеричких налаза.

Различити видови дискриминације, сегрегације, необразованост и сиромаштво Рома главна су препрека социјализацији и интеграцији. Али треба имати на уму и да су „носиоци процеса социјализације, углавном, неписмени или полуписмени родитељи, исувише обрвани егзистенцијалним питањима да би имали воље и времена, па и неку изазовну, спољну, друштвену мотивацију, да се позабаве бригом о томе како ће и да ли ће њихова деца успети да превале тегобни пут од ‘индивидуе’ до ‘члана друштва’“. Родитељи, користећи свој патријархални ауторитет, према интерном (махалском) моделу социјализације, улажу труд да деца ‘интериоризују’ њихова ‘социјална искуства’ о томе како да се удену у све поре њима туђег друштвеног организма, у циљу одржавања голе егзистенције“ (Станковић, В., 1992).

О заузимању најниже лествице у друштвеној хијерархији сведоче и подаци о економским структурама Рома. Чак 72,1% Рома је економски неактивно, док у категорији активних више од половине њих (59,0%) не ради. Када је реч о запослености не само да представљају скупину са изразитом незапосленосту већ, по правилу, обављају занимања која су најмање плаћена, углавном занимања која представљају вештине стечене радом, а не формалним образовањем, и које су у професионалном смислу неуважавана. С обзиром на то да и у 2011. години такве послове обавља највећи број запослених Рома, може се констатовати да је њихова подређеност последица слабе укључености у процесе модернизације друштва који су се интензивно одвијали мимо њих, нарочито у свим најважнијим областима друштвеног живота, пре свега у школству и економској сфери. Ниска економска активност, велики број издржаваних лица и обављање најразноврснијих послова, који, неретко, нису у складу са законом, гурају ову популацију још дубље изван друштва.

Образовни ниво је најтамнија тачка ромске стварности. Они представљају најнеобразованији слој нашег друштва и према резултатима последњег пописа становништва, удео неписмених Рома, у поређењу са националним просеком, многоструко је виши (15,1% према 2,0%). Исто важи и за удео

Рома који немају завршену осмогодишњу школу (34,2% према 10,9%), а многоструко веће разлике уочавају се и код осталих нивоа завршених школа, посебно високообразованих (0,7% према 16,2%). Треба, међутим, имати у виду и сложеност ове проблематике и неамбициозност Рома у погледу школовања своје деце, које се огледа у раном напуштању школовања због потребе да и деца нешто зараде или раније удаје женске деце, односно непријатности које ромска деца у школи доживљавају јер су лоше обучена, запуштена и прљава пошто живе у условима крајње беде и нехигијене. Истраживања су показала да Роми не сматрају образовање основном вредношћу и да је школовање као могући канал социјалне промоције сувише скупо (Митровић, А., 1992, Станковић, В., 1992). Има и ставова аутора који сматрају да се „Роми суочавају са основном дилемом да ли да одрже традиционалне разлике, које доприносе њиховом различитом и неједнаком третману, или да прихвате потребу за променом и модернизацијом, која им може помоћи да добију једнакост, али исто тако може да промени њихов идентитет. Већина ромске политичке и културне елите је свесна да је образовање кључ модернизације. Међутим, образовање, нарочито данас, захтева материјална средства и обавезе. У случају многих ромских заједница недостаје им обоје. С обзиром на то да преовлађују углавном погоршани и понижавајући животни и стамбени услови, као и то да Роми немају навику школовања, а имају велики проценат неписмености међу родитељима, многи подозриво гледају на инвестиције које захтева образовање. Штавише, традиционалне породице и групе су убеђене да би образовање довело до искорењивања ромског идентитета. Стога се опиру образовању своје деце. Према томе, то је срж проблема: како се изборити за једнакост, а остати различит“ (Мирга, А. и Георги, Н., 1997).

Образовање Рома на двоструки начин одређује положај Рома: друштвени, који је у директној корелацији са њиховом социјалном мобилношћу и интеграцијом у друштвени живот, и економски, односно економску немоћ као последицу степена образовања. Тако се Роми налазе у зачараном кругу: образовање – економска немоћ – сиромаштво. Наиме, како се Роми, због бројних објективних и субјективних ограничења, слабо школују, а због ниског нивоа образовања скоро да су искључени из економског и друштвеног живота, то их сврстава у најсиромашнији слој, културно и социјално маргинализује, а сиромаштво и социјална маргинализација одвраћа их од школовања, и тако у круг.

Демографске карактеристике Рома одликују претежно традиционалне вредности по којима се динамички и структурни елементи демографског развоја дијаметрално разликују од истих елемената већинског становништва са којим живе на истом простору, али сегрегирани, културно разнолики, социопсихолошки специфични и по страни главних токова модернизације. Због тога, док су демографске промене у структурним и динамичким карактеристикама већинске популације Србије текле истовремено са значајним економским и социјалним преображајем, са ромском популацијом то није био случај. Зато процес демографске транзиције Рома касни више деценија у односу на већинско становништво, а судећи по расположивим подацима и чиниоцима који Роми задржавају на маргинама друштва, ни у скорој будућности се не могу очекивати значајнији помаци. Иако су Роми већим делом урбано становништво, разлике у њиховим демографским карактеристикама, у односу на руралне сународнике, јесу занемарљиве, што говори о томе да је реч о етнодемографском систему који има своју стабилну „унутрашњу структуру“ испољену кроз механизме понашања „изнутра“, при чему је управљачки процес подвргнут „унутрашњим оријентирима функционисања“ демографског система. Захваљујући таквим својствима, стабилност демографског процеса је далеко већа од стабилности спољашњих услова (Радовановић, М., 1988).

Роми спадају међу најмлађе становништво Србије са просечном старошћу од 27,8 година, високим уделом младих (0–19 година) у укупном становништву (41,5%) и благим старењем (7,1% изнад 60 година). Због спорих промена у старосној структури Роми ће се и надаље суочавати са проблемима економског развоја, пре свега у областима рада, запослености, али и образовања, здравства итд.

Како не располажемо статистичким подацима о здравственом стању, вреди напоменути да се Роми у литератури, на основу ретких истраживања о здравственим питањима, потребама и могућностима њиховог решавања, оцењују као релативно здрава популација⁷⁴. Такође је познато да је смртност ромске одојчади и мале деце већа од исте смртности других националности, као и да је животни век Рома краћи. Треба скренути пажњу и на то да је болест у традиционалној ромској породици нешто што се крије и од чега се стиди, односно озбиљно се схвата само она болест која онемогућава да се устане из кревета.

С обзиром на до сад изнете статистичке податке и налазе аутора различитих научних профила, здравствено стање Рома може се ценити и као питање начина живота и културног обрасца живљења, о чему се прецизни судови могу донети само посебним, циљним истраживањима.

Здравствено стање један је од индикатора социјалног положаја, а како не располажемо комплетним информацијама неопходним за оцену укупног здравственог стања Рома, мислимо да подаци о инвалидитету, који су први пут прикупљани у историји пописа становништва Србије, могу представљати релевантну и корисну информацију.

Табела 42. Укупно становништво и Роми према статусу инвалидитета, по регионима, 2011.

	Укупно	Са инвалидитетом		Без инвалидитета		Непознато	
		свега	%	свега	%	свега	%
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	147604	11474	7,8	131406	89,0	4724	3,2
Београдски регион	27325	1849	6,8	24414	89,3	1062	3,9
Регион Војводине	42391	3508	8,3	37459	88,4	1424	3,4
Регион Шумадије и Западне Србије	20649	1652	8,0	18306	88,7	691	3,3
Регион Јужне и Источне Србије	57239	4465	7,8	51227	89,5	1547	2,7
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...

Удео Рома са инвалидитетом у укупној ромској популацији креће на нивоу републичког показатеља (удео лица са инвалидитетом на републичком нивоу износи 7,9%), те се чини да је ово једна од ретких појава по којој Роми „неодскачу“ од остале популације.

⁷⁴ MICS истраживањима из 2010. године у ромским насељима о субјективном осећају благостања показују да су, међу различитим аспектима живота, Ромкиње најзадовољније својим породичним животом и изгледом (93%), а затим својим здрављем (92%). Одговори мушкарца су слични и они су најзадовољнији својим изгледом (95%) и здрављем (94%).

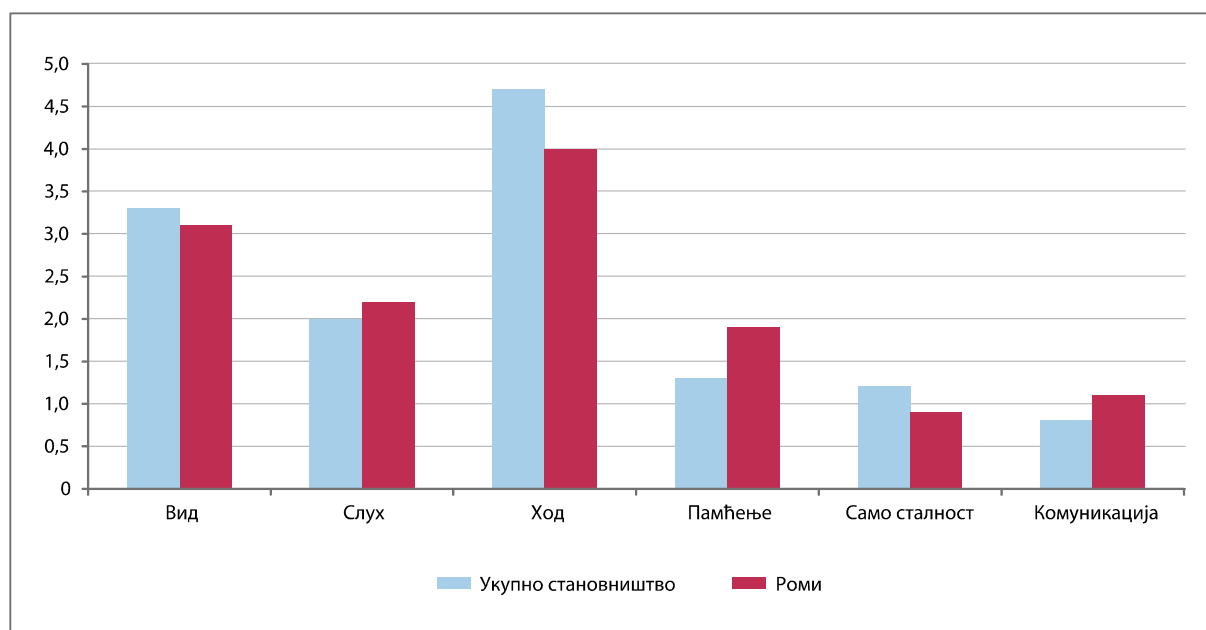

Табела 43. Роми са инвалидитетом, према врсти проблема и старости, 2011.

	Роми	Вид	Слук	Ход	Памћење	Самосталност при одевању и сл.	Комуникација
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	147604	4643	3286	5836	2785	1378	1635
0–14 год.	47478	286	225	222	262	197	299
15–19	13745	119	94	110	129	61	102
20–24	12090	115	77	112	100	48	99
25–29	11070	111	92	134	120	43	109
30–34	10741	134	98	202	144	48	106
35–39	9827	178	120	279	163	71	104
40–44	8983	244	150	360	178	69	114
45–49	8250	448	237	534	217	78	100
50–54	8071	698	362	781	304	118	124
55–59	6861	723	450	905	333	135	112
60–64	4636	548	398	747	253	128	96
65 и више год.	5852	1039	983	1450	582	382	270

Посматрајући према статусу инвалидитета, без разлике на врсту проблема, такође се не уочавају битне разлике између укупне републичке и ромске популације.

Графикон 25. Учешће особа са инвалидитетом у укупном становништву и Роми са инвалидитетом у укупном броју Рома, 2011. (%)

Сви напред приказани статистички подаци сведоче о томе да су Роми етничка заједница која је била предмет интересовања готово свих пописа становништва у којима су, бар када је реч о српској државној администрацији, имали исти статистички третман као и остало већинско становништво. Истовремено, статистички подаци недвосмислено показују да су се промене у демографском, економском, социјалном и другим видовима одвијале споро и колебљиво, тако да су Роми до данас остали сегрегантна, маргинализована скупина, са слабом динамиком егзистенцијалног стања и удаљена од главних токова модерног друштва. То значи да процес еманципације Рома, гледан у најширем смислу, није на институционалном плану био довољно подржан.

Охрабрујуће је што се таква ситуација у новије време мења и што су предузети кораци за унапређење положаја Рома⁷⁵, имајући у виду њихове потребе без угрожавања њихове етничке и културне самобитности. У том смислу, најважније је деловати на најдрастичнији узрок њихове социјалне искључености (пре свега образовање) и оне чиниоце живота који ће у социокултурном и сваком другом смислу убрзати њихову афирмацију уз поштовање, признавање и промоцију различитости.

⁷⁵ Искорак је направљен у 2002. години, када је усвојен Закон о заштити слобода и права националних мањина, којим је Ромима признат статус националне мањине и загарантована заштита индивидуалних и колективних права. У циљу спровођења одредаба Закона, Министарство за људска и мањинска права је уз помоћ међународних организација – мисије ОЕБСА-а, УНХЦР-а, УНДП-а, ОХЦХАР-а, УНИЦЕФ-а и Светске банке, формирало тим који је израдио нацрт стратегије за интеграцију и давање нових овлашћења Ромима, који покрива област становања, образовања, економског оснаживања, социјалне и здравствене заштите, политичке партиципације, информисања и медија, културе, проблеме дискриминације, третирајући посебно питање положаја жена, интерно расељених лица и азиланата-повратника. Влада Републике Србије је 2009. године усвојила Стратегију и Акциони план за унапређење положаја Рома.

Литература и извори:

Брезник, Душан и др. (1978). *Демографске карактеристике становништва Југославије према националној припадности*. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.

Булајић, Милан. *Усташки злочини геноцида против Цигана (Рома) у Другом свјетском рату*. Зборник радова. Књига LXVIII. Уредио Милош Мацура. Београд: САНУ, 1992, стр. 31–51.

Вујовић, Сретен. *Роми и становање*, у: Друштвене промене и положај Рома. Зборник радова. Књига LXX. Београд: Институт за социјалну политику САНУ, 1993, стр. 54–66.

Вукановић, Татомир (1983). *Роми (Цигани) у Југославији*, Врање.

Голубовић, Петар и Сузана Марковић-Крстић. *Демографске и етничке структуре балканских држава*, у: Културни и етнички односи на Балкану – Могућности регионалне и европске интеграције. Зборник радова. Уредили Љубиша Митровић и Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2006, стр. 55–125.

Ђорђевић, Б. Драгољуб и Маријана Филиповић. *Роми као трансгранична етничка и културна група (Србија, Македонија, Бугарска)*, у: Културни и етнички односи на Балкану – Могућности регионалне и европске интеграције. Зборник радова. Уредили Љубиша Митровић, Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета у Нишу, 2006, стр. 217–241.

Ђурић, Рајко (1987). *Сеобе Рома (крugови пакла и венац среће)*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Ђурић, Рајко: *Без права на демократију*, у: Развитаk Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII. Уредио Милош Мацура. Београд: САНУ, 1992, стр. 5–9.

Жерјавић, Владимир (1989). *Губици становништва Југославије у Другом свјетском рату*. Загреб: Југословенско виктимолошко друштво.

Зиројевић, Олга. *Цигани у Србији од доласка Турака до краја XVI века*. Југословенски историјски часопис 1–2. Београд, 1976, стр. 67–78.

Зиројевић, Олга: *Роми на подручју данашње Југославије у време турске владавине*. Гласник Етнографског музеја. Књига 45. Београд, 1981, стр. 225–245.

Јакшић, Божидар и Горан Башић (2005). *Уметност преживљавања – Где и како живе Роми у Србији*. Београд.

Кнежевић, Александар (2010). *Роми (Цигани) у Београду*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Кузмановић, Бора. *Стереотипија о Ромима и етничка дистанца*, у: Развитаk Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII. Београд: САНУ, 1992, стр. 149–157.

Мацура, Владимир. *Један начин санације физичког оквира ромских енклава*, у: Друштвене промене и положај Рома. Зборник радова. Књига LXX. Београд: Институт за социјалну политику САНУ, 1993.

Мацура, Владимир. *Ромска енклава Орловско насеље на рубу Београда – архитектонско-урбанистички опис*, у: Развитаk Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII. Уредио Милош Мацура Београд: САНУ, 1992, стр. 131–147.

Мацура, Милош. *Демографске промене и друштвени развитаk Рома*, у: Друштвене промене и положај Рома. Књига LXX. Зборник радова. Уредили Мацура Милош и Александар Митровић. Београд: САНУ, 1993, стр. 27–32.

Мацура-Миловановић, Сунчица (2001). *Ромска деца и школа: како истопити грудву*. Београд: Библиотека Academia, Задужбина Андрејевић.

Mirga Andžej and Gheorghe Nicholae, *Roma People in the Historical Context*, Romology Studies, Series I, Vol. I, No.III - IV, 1997.

Mirga Andžej i Mruz Leh *Romi - Razlike i netolerancija*, Akapit, Beograd, 1997.

Милић, Владимир. *Роми као маргинална друштвена група*, у: Друштвене промене и положај Рома. Зборник радова. Уредили Мацура Милош и Александар Митровић. Београд: САНУ, 1993, стр. 15–19.

Митровић, Александар и Градимир Зајић. *Друштвени положај Рома у Србији*. Београд: Центар за антиратну акцију и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 1998.

Митровић, Александар. *Роми на граници сиромаштва – резултати истраживања „Друштвени положај Рома“*, у: Развитаk Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII. Уредио Милош Мацура. Београд: САНУ, 1992, стр. 87–96.

Павловић, Марина. *Услови становања и живота у ромским насељима у Лесковцу*. Цигани/Роми у прошлости и данас. Београд: САНУ, 2000.

Петровић, Мина. *Брачност становништва*, у: Становништво и домаћинства СР Југославије. Београд: Савезни завод за статистику и Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, 1995, стр. 145–163.

Петровић, Ружа. *Демографске особености Рома у Југославији*, у: Развитаk Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII. Уредио Милош Мацура. Београд: САНУ, 1992, стр. 115–127.

Петровић, Ђурђица. *Друштвени положај Цигана у неким југословенским земљама, у: XV и XVI веку*. Југословенски историјски часопис 1–2. Београд: 1976, стр. 45–66.

Прокић, Милутин: *Социјално-економске карактеристике Рома у Југославији*, у: Развитаk Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII. Уредио Милош Мацура Београд: САНУ, 1992, стр. 97–114.

Радовановић, В. Милован. *Главне карактеристике демографског развитака*. Социјалистичка Република Србија. Том I. Београд 1982, стр. 149–171.

Радовановић, В. Милован. *Становништво као аутономни биосоцијални и географски систем*. Отисак из Зборника радова Географског института „Јован Чвијић“ САНУ. Књига 40. Београд, 1988, стр. 167–178.

Радовановић, Светлана. *Етнички и професионални аспекти дихотомног модела репродукције становништва у централно-балканском региону југословенских земаља*. Зборник радова са XIV

Конгреса географа Југославије. Српско географско друштво. ГФ Београд. ПМФ Нови Сад. Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ. Београд, 2001, стр. 275–285.

Станковић, Владимир. *Роми у светлу података југословенске статистике*, у: Развитаk Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII. Уредио Милош Мацура. Београд: САНУ, 1992, стр. 159–179.

Стевановић, Радослав. *Миграције становништва Југославије*, у: Становништво и домаћинства СР Југославије. Београд: Савезни завод за статистику и Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, 1995, стр. 87–107.

Стипетић, Владимир. *Становништво Уже Србије у XIX вијеку и Први српски устанак*. Гласник САНУ. Књига CCXCIV. Одељење друштвених наука. Књига 19. Београд, 1975.

Стојанчевић, Видосава. *Етнички односи у XIX веку*. Историја Београда. Књига 2. Београд: Одељење историјских наука САНУ, 1974, стр. 513–525.

Стојанчевић, Владимир. *Политички и правни положај Цигана (Рома) у Србији Првог и Другог устанка*, у: Развитаk Рома у Југославији – проблеми и тенденције. Зборник радова. Књига LXVIII. Уредио Милош Мацура. Београд: САНУ, 1992, стр. 25–30.

Цекић, Никола. *Архитектура седам ромских енклава у Нишу*. Цигани/Роми у прошлости и данас. Београд: САНУ, 2000.

Статистички извори:

Становништво Народне Републике Србије од 1834. до 1953, Серија В. Свеска 1. Београд: Завод за статистику и евиденцију Народне републике Србије, 1953.

Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948. Књига IX. Београд: Савезни завод за статистику, 1954, стр. 9–23.

Национална структура становништва. Одговарајуће књиге пописа становништва 1948–2011. Београд: Савезни завод за статистику и Републички завод за статистику.

Природно кретање становништва према националном саставу у периоду 1981–1990. Београд: Савезни завод за статистику, 1992.

Табеле посебне обраде за Роме из Пописа становништва, домаћинстава и станова 2011. Београд, Републички завод за статистику, 2014.

Етнички мозаик Србије. Београд: Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, 2004.

Praćenje stanja i položaja dece i žena – Istraživanje višestrukih pokazatelja 2010 (MICS). Beograd: Republički zavod za statistiku, Dečiji fond Ujedinjenih nacija (UNICEF) u Srbiji, 2010.

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији

РОМИ У СРБИЈИ

Аутори: проф. др Светлана Радовановић, доц. др Александар Кнежевић

Рецензенти: проф. др Мирјана Бобић, проф. др Гордана Војковић, проф. др Драган Вукмировић

РЕДАКЦИЈА: Зоран Јанчић, Снежана Лакчевић, мр Љиљана Ћорђевић, Сузана Станојковић, Александра Јовановић,
Славица Вукојичић Шево

Графички дизајн: Лидија Луканић

Фотографија: Иван Васић и проф. др Светлана Радовановић

Лектура: Богдана Милошевић

Техничко уређивање: Одељење за припрему публикација и стандарде публикавања

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.117(=214.58)(497.11)"2011"(083.41)

РАДОВАНОВИЋ, Светлана, 1949-

Роми у Србији / Светлана Радовановић,
Александар Кнежевић ; [фотографија Иван Васић
и Светлана Радовановић]. - Београд :
Републички завод за статистику, 2014 (Београд
: Републички завод за статистику). - 107 стр.
: илустр., табеле ; 27 см. - (Попис
становништва, домаћинстава и станова 2011. у
Републици Србији)

Тираж 1.000. - Стр. 3: Предговор / Драган
Вукмировић. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр.
105-107.

ISBN 978-86-6161-120-9

1. Кнежевић, Александар, 1973- [аутор]

а) Роми - Србија - 2011 - Статистика

COBISS.SR-ID 209757964

www.stat.gov.rs

Издаје и штампа

Републички завод за статистику, Београд, Милана Ракића 5

Телефон: 011 2412-922; Телефакс: 011 2411-260

Број страна: 107 • Тираж: 1000